

הצבעה ללא קול

ההצבעה של
המ'עו"מ
הפלסטיני
בבחירות
הפרלמנטריות
בישראל 2003

נדים רוחאנא | נביל סאלח | נימר סולטאני

הצבעה

ללא

קול

**ה מ י ע ו ט
ה פ ל ס ט י נ י
ב ב ח י ר ו ת
ה פ ר ל מ נ ט ר י ו ת
ב י ש ר א ל 2003**

**נדים רוחאנא, נביל סאלח, נימר סולטאני
הצבעה ללא קול**

המיעוט הפלסטיני בבחירות הפרלמנטריות בישראל 2003

نديم روحانا ونبيل الصالح ونمر سلطاني

تصويت بدون صوت

الأقلية الفلسطينية في الإنتخابات البرلمانية الإسرائيلية ٢٠٠٣

Nadim Rouhana, Nabil Saleh, Nimer Sultany

Voting Without Voice

The Palestinian Minority in the Israeli Parliamentary Elections 2003

תרגום מערבית לעברית: **מנאל חזאן וגילאל חסן**

עריכה לשונית: **יסמין הלוי**

עיצוב והפקה: **"מג'ד" אומנות ועיצוב**

מסת"ב: 965-90573-6-9-9 ISBN

© כל הזכויות שמורות

מדה - המרכז הערבי למחקר חברתי יישובי

אלנבי 51, ת.ד. 9132, חיפה 31090

טלפון: 04-8552035, פקס: 04-8525973

www.mada-research.org

Email: mada@mada-research.org

**הצבעה
ללא
קול**

**ה מ י ע ו ט
ה פ ל ס ט י נ י
ב ב ח י ר ו ת
ה פ ר ל מ נ ט ר י ו ת
ב י ש ר א ל 2003**

נדים רוחאנא, נביל סאלח, נימר סולטאני

תוכן העניינים:

7	רשימת טבלאות
9	הקדמה
	פרק ראשון:
12	הכוחות הפוליטיים המעורבים בבחירות 2003
13	הזרם הקומוניסטי היהודי-ערבי
14	הזרם האיסלאמי
16	הזרם הלאומי
18	תנועות אחרות
19	הערבים במפלגות הציוניות
	פרק שני:
	הגורמים המעצבים את האקלים הפוליטי בחברה
22	הערבית
24	המעגל הפנימי
41	המעגל הישראלי
52	המעגל החיצוני
	פרק שלישי:
58	ניתוח תוצאות הבחירות
61	צניחה באחוזי ההצבעה
63	תמורות במאזן הכוחות בין המפלגות הערביות
66	הירידה באחוז ההצבעה למפלגות הציוניות והדתיות היהודיות

משתנים דמוגרפיים וגיאוגרפיים בעלי זיקה לדפוסי ההצבעה

70

פרק רביעי:

על השפעה והצבעה

82

קריאה להחרמה והימנעות מהצבעה

86

הגבולות החדשים של האזרחות

90

סיבות אחרות להימנעות מהשתתפות

92

מדוע הערבים מצביעים?

97

הצבעה ללא השפעה

אזרחות, זהות פוליטית והעצמה עצמית: התפתחותן של מטרות

99

בחירה חדשות

106

סיכום

109

ביבליוגרפיה

רשימת טבלאות

- טבלה 1:** תוצאות הבחירות הכלליות לכנסת ה-16 והתפלגות הקולות והמנדטים בהשוואה לכנסת ה-15
- טבלה 2:** השתתפות הערבים בבחירות לכנסת בשנים 1949-2003 (אחוזים)
- טבלה 3:** התפלגות הקול הערבי בבחירות 2003
- טבלה 4:** התפלגות הקול הערבי מאז שנת 1949 ועד 2003 (אחוזים)
- טבלה 5:** התפלגות הקולות הערביים למפלגות הלא-ערביות בשנים 1992-2003 (אחוזים)
- טבלה 6:** התפלגות קולות הדרוזים ברשימות השונות בשנים 1992-2003 (אחוזים)
- טבלה 7:** התפלגות הקולות בין המפלגות הערביות למפלגות היהודיות לפי יישוב (אחוזים)
- טבלה 8:** התפלגות הקולות למפלגות ערביות ויהודיות לפי גודל יישוב, ללא יישובים דרוזיים (אחוזים)
- טבלה 9:** התפלגות קולות הערבים לפי מין (אחוזים)

טבלה 10: דפוסי ההצבעה לפי דת (אחוזים)

טבלה 11: כוחן של המפלגות הערביות בערים המעורבות לעומת
יישובים ערביים (אחוזים)

הקדמה

הבחירות לכנסת ה-16 נערכו ב-28 בינואר 2003, כ-14 חודשים לפני המועד המתוכנן. בעקבות פרישתה של מפלגת "ישראל אחת: העבודה - מימד" מהקואליציה, ראש הממשלה אז, אריאל שרון, לא היה יכול להרכיב ממשלה רחבה עם רוב גדול בכנסת, והוא מיהר להכריז על פיזור. כמה פרשנים סברו כי הרקע לצעד זה היה תחושתם של חברי הליכוד כי הפופולריות של המפלגה בראשותו של שרון הולכת וגוברת, דבר שמבטיח שיעור הצבעה גדול למפלגה אם ייערכו בחירות מוקדמות. כך גם ניבאו סקרי דעת הקהל בעיתונות הישראלית, וכך אכן היה לבסוף.¹

הזירה הפוליטית והזירה החברתית ידעו תהפוכות בתקופה שבין

1. העיתונות הישראלית נהגה לערוך סקרי דעת קהל שבועיים לגבי תוצאות הבחירות. סקר של "מעריב" שנערך ב-13.12.2002, חזה את זכייתו של הליכוד ב-39 מנדטים בבחירות לעומת 24 למפלגת העבודה. סקר מיום 20.12.2002 חזה ניצחון של 35 מנדטים לליכוד לעומת 23 למפלגת העבודה, וניצחון ברור למחנה הימין והדתיים (58 מנדטים) לעומת 31 מנדטים למחנה העבודה-מרצ. סקר מיום 3.1.2003 חזה ניצחון של 34 מנדטים לליכוד ו-65 מנדטים למחנה הימין והדתיים, ו-21 מנדטים למפלגת העבודה ו-8 למרצ. תוצאות של סקר שערך "מעריב" מיום 24.1.2003 ארבעה ימים לפני הבחירות, חזה את זכייתו של הליכוד ב-32 מנדטים בכנסת וניצחון של 65 מנדטים למחנה הימין לעומת 18 מנדטים למפלגת העבודה ועוד 8 מושבים למרצ. סקרים שערכו עיתונים אחרים הצביעו על יתרון מתמיד לליכוד ומחנה הימין על העבודה ובנות בריתה, כך סקר "הארץ" שהתפרסם ביום 27.1.2003, שעות קלות לפני תחילת הבחירות חזה ניצחון של 30 או 31 מנדטים לליכוד לעומת 19 לעבודה. ואילו סקר של "ידיעות אחרונות" באותו יום חזה ניצחון של 32 מנדטים לליכוד לעומת 19 לעבודה בלבד.

הבחירות לכנסת ה-15 (1999) ובין הבחירות האחרונות לכנסת ה-16. אף על פי שהיה קשה להבחין בהן מדי יום, ניכרה השפעתן המצטברת על תוצאות הבחירות. הבחירות בערים ובכפרים הערביים, שהושפעו אף הם מן ההתרחשויות הללו, לא היו בבחינת חריג לכלל זה- ובזאת אין כל חידוש. התמורות שחלו בשיח הפוליטי השליט הותירו חותם ברור על עמדת המצביעים כלפי המדינה והקשר עמה, ועל תפיסתם לגבי אפשרויות הפעילות הפוליטית והשיטות שיש לאמץ על מנת לחולל שינוי.

הדוגמה הבולטת ביותר להתפתחות ולשינוי בשיח הפוליטי הערבי מתגלמת בהופעתה של מפלגת הברית הלאומית הדמוקרטית (להלן: ב"ד) ב-1996, והפצת עקרונותיה בכל הנוגע לממד הלאומי והאזרחי בפעילות הפוליטית של המיעוט הערבי בישראל בסוף שנות התשעים. נוסף על כך, התחזקות הזרם האיסלאמי החוץ-פרלמנטרי בהנהגת השיח' ראד סלאח והתרחבות מעגל הפעילות הפוליטית, החברתית והדתית שלו הותירו חותם עמוק בקרב המיעוט הפלסטיני בישראל בכלל, ובקרב המוסלמים בפרט. בהקשר זה ניתן להבחין בהשפעת המצב הכלכלי והחברתי האינדיווידואלי על הרצון להיות מעורב פוליטית, בהשפעת החשיפה היומיומית לאמצעי תקשורת, ובהשפעה ההדרגתית של גישות תרבותיות בינלאומיות או מקומיות במישור הפוליטי על היכולת להתמודד מול ערכים חברתיים ופוליטיים.²

2. זהו המקרה, למשל, בפרשת קברו של שיהאב א-דין בנצרת והמתיחות העדתית בעקבותיה בין מוסלמים לנוצרים בנצרת, תחילה, ובכפרים וערים ערביות לאחר מכן. פרשה זו השפיעה על הלכידות הפנימית של המיעוט.

מחקר זה מורכב מארבעה פרקים: בפרק הראשון נסקור את הכוחות והזרמים הפוליטיים הפועלים בקרב המיעוט הפלסטיני בניסיון להתחקות אחר מקור השוני והדמיון ביניהם, ואת הבסיס לעמדותיו של המיעוט; בפרק השני מוצגים ומנותחים הגורמים המעצבים את האקלים הפוליטי והחברתי שאפף את מערכת הבחירות ואת תהליך ההצבעה; בפרק השלישי ננתח את תוצאות הבחירות ונסקור אותן. לא נתבסס רק על תוצאות הבחירות הרשמיות, אלא גם על הסקרים שערכה היחידה לסקרי דעת הקהל ב"מדה - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי", ערב הבחירות ואחריהן. המטרה של שילוב סקרים אלה במחקר היא להתחקות אחר סממנים המצביעים על הקשר בין גורמים שונים לדפוסי ההצבעה, שכן המידע הנדלה מהתוצאות הרשמיות אינו מספיק כדי לנתחן ולהבין; בפרק הרביעי נדון בסוגיית החרמת הבחירות ובהסברים אפשריים לשיעורי ההצבעה הגבוהים של האזרחים הערבים למרות העדר יכולתם להשפיע השפעה פוליטית ממשית.

פרק ראשון:

הכוחות הפוליטיים המעורבים בבחירות 2003

הזירה הפוליטית של המיעוט הפלסטיני ידעה תהפוכות ותמורות במבנה המפלגות והמחנות הפוליטיים הקיימים. אלה לוו בוויכוחים פומביים בין הזרמים השונים ובתוכם. פרק זה יעסוק בהגדרת הזרמים הפועלים בזירה הפוליטית. למרות הדמיון בין הסיסמאות של המפלגות השונות, ניתן להבחין בשלושה זרמים עיקריים בזירה המפלגתית הפנים-ערבית המיוצגת בכנסת: הזרם הקומוניסטי היהודי-ערבי, הזרם האיסלאמי והזרם הערבי-לאומי.

הזרם הקומוניסטי היהודי-ערבי

המפלגה המייצגת זרם זה היא החזית הדמוקרטית לשלום ושוויון (להלן: חד"ש), המורכבת מהמפלגה הקומוניסטית הישראלית ומחוגים נוספים. חד"ש זכתה בשלושה מנדטים בכנסת ה-15. שורשי המפלגה הקומוניסטית הישראלית נטועים עוד בתקופה שלפני קום מדינת ישראל. המפלגה מגדירה את עצמה כ"מפלגה מהפכנית יהודית-ערבית" וכ"מפלגה לאומית ואינטרנציונלית הנאבקת למען האינטרסים האמיתיים של ישראל ולמען האינטרסים של אזרחיה היהודים והערבים כאחד".³ המפלגה

3. ראו סעיפים 1 ו-2 של תקנון המפלגה הקומוניסטית הישראלית שאושר בוועידה ה-21 של המפלגה בשנת 1990 ועודכן קלות בוועידה ה-23 של המפלגה בשנת 1997.

רואה במדינת ישראל "מדינה בעלת משטר בורגני-דמוקרטי".⁴

חד"ש נוסדה במרץ 1977, והיתה במשך שנים רבות התנועה הפוליטית היחידה ברחוב הערבי, עד להופעתה של התנועה המתקדמת וכניסתה לכנסת בבחירות 1984. זרם זה שם את הדגש על שותפות ערבית-יהודית ועל סוגיות חברתיות-כלכליות כגון זכויות עובדים, זכויות נשים ועוד. עוד קוראת המפלגה לשוויון לאזרחים הערבים, אך תפיסת האזרחות שלה מתמזה לקבלת זכויות שוות, ללא התייחסות לחלוקה של הטוב החברתי (Public Good). בהקשר של הסכסוך הישראלי-פלסטיני קוראת המפלגה לפתרון על בסיס של "שתי מדינות לשני עמים" (הקמת מדינה פלסטינית בגבולות ה-4 ביוני 1967 שבירתה מזרח ירושלים, ו"פתרון צודק" לבעיית הפליטים הפלסטינים).

הזרם האיסלאמי

הזרם האיסלאמי השתף בבחירות למועצות המקומיות הערביות כבר בשנות השמונים. התנועות האיסלאמיות ייסדו רשת של שירותים ומוסדות קהילה, חברה ודת, כתחליף לשירותים שאמורים להינתן על ידי מוסדות המדינה אך ברוב המקרים אינם מסופקים לאזרחים הערבים. למשל, התנועה האיסלאמית בונה מרפאות שהשירות בהן ניתן חינם, מספקת טיפולי גמילה למכורים לסמים ולאכזוהול, מקיימת מחנות לעבודה התנדבותית, מארגנת תחרויות כדורגל, בונה גני ילדים ומכללות ללימודי דת, ומקימה ארגוני דת הדואגים לשימור

4. דו"ח הוועד המרכזי של הוועידה ה-23 של המפלגה הקומוניסטית הישראלית - חלק ראשון, תל אביב, מאי 1997, ע' 59 (בערבית).

המקומות הקדושים לאיסלאם, להגנה על הווקף המוסלמי ועוד. זרם זה דוגל בסיסמה "האיסלאם הוא הפתרון" וחותר לכינונו של משטר איסלאמי, אך אינו מציג את עצמו כאלטרנטיבה למשטר בישראל.

לראשונה החליטה התנועה האיסלאמית להשתתף בבחירות הפרלמנטריות בשנת 1996. זו היתה החלטה קשה שהביאה לפילוג התנועה. פלג אחד, התנגד, ועודנו מתנגד, להשתתפות בבחירות הפרלמנטריות מסיבות אידיאולוגיות, אך משתתף בבחירות למועצות המקומיות. זרם זה מיוצג על ידי השיח' ראאד סלאח (לשעבר ראש עיריית אום אל-פחם), וביטאונו הוא העיתון "סוות אל-תק נאל-חורייה".

בשנים האחרונות החל הפלג החוץ - פרלמנטרי לארגן מדי שנה את הכנס ההמוני "אל-אקסא בסכנה", שרבות משתתפים בו. כמו כן נהגה התנועה לשלוח סיוע הומניטרי לעם הפלסטיני בשטחים הכבושים באמצעות ועדות ההצלה ההומניטרית, שהמסד הביטחוני הישראלי הורה על סגירתן בקיץ 2002.

הפלג השני, שבראשותו עומד השיח' עבדאללה נימר דרוויש, ונציגו בכנסת הוא עבד אל-מאלכ דהאמשה, תומך בהשתתפות בבחירות הפרלמנטריות. ביטאונו הוא העיתון "אל-מית'אק", והוא מיוצג בכנסת על ידי הרשימה הערבית המאוחדת (להלן: רע"מ), המורכבת מברית בין המפלגה הדמוקרטית הערבית (להלן: מד"ע) והתנועה האיסלאמית (הפלג של השיח' דרוויש). ניתן לומר כי רשימה זו מייצגת את הכוחות השמרניים

והאיסלאמיים הפונדמנטליסטיים בקרב המיעוט הערבי.⁵ מד"ע נוסדה בשנת 1988, ורצה לכנסת באותה שנה בראשותו של ח"כ עבד אל-והאב דראושה. דראושה עזב את שורות מפלגת העבודה בסוף שנת 1987, לאחר שכהן מטעמה בכנסת במשך שנים רבות. מד"ע זכתה תחילה במנדט אחד, ובשנת 1992 בשני מנדטים. רע"מ, לעומת זאת, זכתה בארבעה מנדטים בשנת 1996. בשנת 1999 הצטרפה לרע"מ רשימת חזית האחדות הלאומית בראשותו של ח"כ האשם מחאמיד, שעזב את חד"ש לאחר שהיה נציגה בכנסת, וייסד מפלגה חדשה. כך זכתה רע"מ בחמישה מנדטים בבחירות לכנסת ה-15. כהונתו של ח"כ מחאמיד בכנסת ה-15 היתה שנויה במחלוקת. חברותו בוועדת החוץ והביטחון בכנסת גררה ביקורת ציבורית והזיקה, ולו חלקית, למעמדה של רע"מ בעיני המיעוט הפלסטיני.⁶

הזרם הלאומי

במפה הפוליטית והמפלגתית בישראל מייצגת בל"ד את הזרם הזה. בל"ד נוסדה בשנת 1996 כהתאחדות של תנועות פוליטיות, אקדמיות וסטודנטיאליות (כדוגמת ברית השוויון, א-נהדה, חלקים מהתנועה המתקדמת ותנועת בני הכפר, ארגון ג'פרא הסטודנטיאלי ועוד). במובן מסוים, היא מייצגת המשכיות של הזרם שייצגה תנועת "אל-ארד" הנאצריסטית שהופיעה בשנות

5. עבד א-רחמן עבד אלעני, "על הערבים בישראל והישראליוציה", עבד א-רחמן עבד אלעני ואחרים, **הערבים בישראל**. שכל-מרכז הפליטים והפורזה הפלסטינית, סדרת מחקרים 16, 2000. ע' 24 (בערבית).

6. ועדה זו עוסקת בעניינים ביטחוניים, חלקם סודיים שאינם מוצגים בפני כלל חבריה, אלא בפני ועדת בת מצומצמת. כמו כן עוסקת הוועדה בענייני מדיניות החוץ של ישראל. רבים מתחו ביקורת על עמדתו של מחאמיד, ובאשם בל"ד, בטענה כי ישיבתו בוועדה אינה משרתת את המיעוט הפלסטיני ואף מעניקה לגיטימציה לשירות הצבאי של אזרחים ערבים בישראל.

החמישים והשישים. בתחילת דרכה הצטרפו לבל"ד מגזרים רחבים ממנהיגיה ותומכיה של התנועה המתקדמת לשעבר.

בל"ד רצה לראשונה לבחירות ב-1996, יחד עם חד"ש, וזכתה במנדט הרביעי מתוך חמשת המנדטים שבהם זכתה הרשימה המשותפת. בשנת 1999 רצה בל"ד יחד עם התנועה הערבית לשינוי (תע"ל של ח"כ אחמד טיבי) בקואליציה שזכתה בשני מנדטים. תע"ל נוסדה בשנת 1996, ומכיוון שרצה לבדה והיה ספק שתצליח לעבור את אחוז החסימה הנדרש, פרשה מהבחירות ברגע האחרון.

בל"ד נבדלת ממפלגות ומזרמים אחרים בעמדותיה

בעניינים הבאים:

1. הדרישה להפוך את ישראל למדינת כל אזרחיה. דרישה זו הפכה לסיסמה שבה דוגלות כל המפלגות הערביות.
 2. הדרישה להקים אוטונומיה תרבותית לאזרחים הערבים בישראל (כחלק מזכותו של המיעוט לנהל את ענייניו העצמיים בתחומי החינוך והתרבות, לדוגמה). דרישה זו נתקלה בהתנגדות עזה מצד חד"ש בטענה שזוהי "הסתגרות והתבדלות".
 3. הענקת מעמד של מיעוט לאומי לאזרחים הערבים.
 4. הקישור בין הזהות הלאומית והשוויון האזרחי כביטוי לשילוב בין הזרם הלאומי לדמוקרטיה הליברלית.
- בנוסף לכך, בל"ד היתה המפלגה הערבית היחידה שמתחה ביקורת ציבורית נוקבת על הסכמי אוסלו ועל הרשות הלאומית הפלסטינית. ביקורת זו דעכה בהמשך, אולי כדי לשמור על יחסים טובים עם המנהיגות הפלסטינית.

תנועות אחרות

נוסף על כל התנועות שהוזכרו לעיל, פועלות בקרב המיעוט הערבי מפלגות ותנועות קטנות יחסית. הגדולה ביניהן היא תנועת בני הכפר (אבנאא אל-בלד), תנועה מרקסיסטית שקמה בשנות השבעים, ולימים היה לה חלק בייסוד בל"ד.

בני הכפר החרימה באופן היסטורי את הבחירות הפרלמנטריות בישראל. החלטת בל"ד לרוץ לבחירות מחד גיסא, והניסיון של התנועה לשמור על המסגרות הארגוניות שלה בתוך בל"ד מאידך גיסא, יצרו מחלוקת בין תומכיה. התנועה התפצלה לשני פלגים: הראשון נשאר בבל"ד, ומיוצג על ידי עווד עבד אל-פתאח, מזכ"ל בל"ד. הפלג השני נסוג מבל"ד כעבור תקופת מה, רק כדי לחזור ולהתפלג לשתי קבוצות: האחת בראשותו של רג'א אעיבריייה, והשנייה בראשותם של וקים וקים ומוחמד כנאענה. עיקר המחלוקת נסב על סוגיות ארגוניות ופוליטיות, שהעיקרית בהן היא העמדה כלפי ההשתתפות בבחירות לכנסת.

קשה להעריך לכמה תמיכה זוכה כל אחד מפלגי תנועת בני הכפר בקרב המיעוט הערבי בישראל. אין ספק כי הפילוגים בתנועה מאז שנות השבעים פגעו בתמיכה בה, והיא לא הפכה לתנועה בעלת בסיס עממי רחב. למרות זאת, יש לציין כי בני הכפר נודעת בשיטתיות ובעקביות של המצע הלאומי שלה ובדבקותה בעקרונותיה הפוליטיים. תנועה זו רואה את עצמה כחלק מהתנועה הלאומית הפלסטינית, ובין עקרונותיה פתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני באמצעות הקמת מדינה חילונית דמוקרטית על אדמת פלסטין ההיסטורית.

בבחירות לכנסת ה-16 השתתפה גם מפלגה קטנה בשם דע"מ (ארגון העבודה הדמוקרטי). זו מפלגה יהודית-ערבית המתמקדת בזכויות עובדים (ופועלת באמצעות עמותת "מעין") ומייצגת את עקרונות "דרך הניצוץ" המרקסיסטית. ביטאון המפלגה הוא הירחון "א-סבאר".

דע"מ השתתפה בבחירות פעמים רבות, אך מעולם לא היתה תנועה בעלת משקל בזירה הפוליטית או בקרב המיעוט הערבי. בבחירות לכנסת ה-16 זכתה המפלגה במעט יותר מאלף קולות (כדי לעבור את אחוז החסימה נדרשים 47,226 קולות).

הערבים במפלגות הציוניות

מאז הבחירות לכנסת הראשונה יש גם אזרחים ערבים המצביעים למפלגות היהודיות הציוניות. כמו בשנים עברו, חלק מחברי הכנסת הערבים בכנסת ה-15 ייצגו מפלגות ציוניות. במפלגת מרצ הציונית הליברלית נבחרה חוסנייה ג'בארה (שכיהנה במקום העשירי המשוריין למועמד ערבי ברשימה), ובכך הפכה לאישה הערבייה הראשונה בכנסת (על כך נרחיב בהמשך). במפלגת העבודה נבחרו נוואף מסאלחה וסאלח טריף כמועמדים של המפלגה. מסאלחה כיהן כסגן שר החוץ בתקופת כהונתו של אהוד ברק כראש ממשלה, והיה מטרה לביקורת מצד רבים בקרב המיעוט הערבי כיוון שייצג את מדיניות החוץ של ישראל, ובכלל זה את מדיניותה כלפי הפלסטינים והעולם הערבי. טריף, לעומת זאת, במשבצת המושב הדרוזי במפלגת העבודה, כיהן כשר ללא תיק בממשלת הליכוד-עבודה בראשותו של אריאל שרון. בכך היה לערבי הראשון שכיהן כשר בממשלת ישראל. טריף נאלץ להתפטר מתפקידו כעבור תקופה קצרה בשל חשדות לאי ניקיון

כפיים. חסינותו הוסרה והוגש נגדו כתב אישום באשמת קבלת שוחד.

בבחירות לכנסת ה-16 הצטרף מסאלחה למפלגת עם אחד בראשותו של עמיר פרץ, שפרש ממפלגת העבודה על רקע הבחירות להסתדרות. מיקומו הנמוך של מסאלחה ברשימה לא אפשר לו לשוב לכנסת. כמוהו, גם טריף לא הצליח לשוב ולהיבחר לכנסת.

בליכוד היה חבר כנסת ערבי אחד, איוב קרא, שנבחר על תקן המועמד הדרוזי. קרא היה שותף למאמצי הימין לצאת נגד חברי כנסת מהמפלגות הערביות בכנסת ה-15, הגיש הצעות חוק ותמך בהצעות חוק שביקשו לכרסם בזכויות האזרחים הערבים. קרא נבחר במיקום נמוך ברשימת הליכוד לכנסת ה-16, אך כוחה של המפלגה אפשר לו להיכנס לכנסת במושב ה-38 ברשימת הליכוד. מלבדו נכנס לכנסת במיקום גבוה יותר מועמד דרוזי חדש, מגילי והבה, שבין משפחתו לבין שרון קשר אישי הדוק.

האם יש זרם ערבי ישראלי? יש פרשנים הסבורים כי הערבים במפלגות הציוניות וכן הרשימות הערביות הקשורות למפלגות הציוניות, שנעלמו מהזירה מאז 1981, יחד עם מד"ע, מהווים את "הזרם הערבי ישראלי" (Ghanem, 2001). אלה מקבלים את המצב הקיים וקוראים להיטמעות בישראל ול"שינוי מבפנים". איננו רואים לנכון להעניק לקבוצה זו את הכינוי "זרם", ודאי שלא זרם רעיוני, בשל השוני במקורות שמהן היא שואבת את דעותיה והתנהלותה הפוליטית. המאפיין העיקרי של קבוצה זו הוא אינטרסים משותפים בין חבריה לבין השלטון, ואולם אין להם שום עיקרון מנחה או מקור רעיוני למעט אינטרסים

אלה. זאת ועוד, הערבים במפלגות הציוניות הם בבחינת פרטים המשתייכים כל אחד בנפרד למפלגתו. אין להם יסוד רעיוני או אידיאולוגי של היטמעות במדינה היהודית או השלמה עם קיומה ככזו, והם מסתמכים על צידוקים אישיים. בעוד שהזרמים האחרים שואבים את מקורותיהם הרעיוניים מזרמים דומים בעולם ובעולם הערבי (הקומוניסטי/ הלאומי/ האיסלאמי), לנציגים אלה אין מערכת רעיונית או אידיאולוגית המובילה או מאחדת אותם.

אשר למד"ע, אין לה אידיאולוגיה המייחדת אותה משאר המפלגות. להפך, היא מתאפיינת בהעדר אידיאולוגיה. החידוש היחיד שמפלגה זו הביאה עם הקמתה היה היות מועמדיה ובחוריה ערבים, אולם אין בכך כדי לשוות לה מאפיינים של זרם, משתי סיבות: האחת, שתכונה זו אינה מצומצמת למפלגה זו בלבד (הרי הוקמו מפלגות ערביות נוספות), והשנייה, שהיא אינה רואה את ההשתייכות הלאומית כאידיאולוגיה. אפשר לומר שיש לה מצע פוליטי פרגמטי (Rouhana, 1997). הדבר נכון גם ביחס לתנועה האיסלאמית, שנמצאת בקואליציה עם מד"ע בתוך רע"מ. מד"ע חוסה תחת דגלה של התנועה האיסלאמית, ששולטת ברשימה מאז 1996.

בנוסף, הרשימות הערביות הקשורות למפלגות ציוניות נעלמו מהזירה כליל מאז 1981 (Rouhana, 1986), וההצבעה למפלגות ציוניות הולכת ומצטמקת בהתמדה מאז שנת 1996. התפתחויות אלה מצביעות על כך שכוחות אלה, שאחדים מכנים אותם זרם, הם אך שוליים בסצינה הנוכחית.

פ ר ק ש נ י :

**הגורמים המעצבים את האקלים
הפוליטי בחברה הערבית**

בנוסף למדיניות הישראלית והסכסוך הישראלי-פלסטיני, חשוב לשים לב למכלול הגורמים האחרים - הקבועים והייחודיים - שעיצבו את האקלים הפוליטי שבו חי המיעוט הפלסטיני בישראל ערב הבחירות לכנסת ה-16. על מנת לנתח את מכלול הגורמים מיינו אותם לפי שלושה מעגלי השפעה:

1. המעגל הפנימי המקומי: התפתחות המודעות הפוליטית והשינוי בהתנהגות הפוליטית (כפי שהיה בהפגנות המחאה באוקטובר 2000); הקשרים בין המפלגות ובתוכן; השינוי באקלים החברתי (כפי שהדבר בא לידי ביטוי בתחרות המגיעה לעתים לממדים של מתיחות פוליטית); ודחיקת הנשים לשוליים.

2. המעגל הישראלי: המבנה הכללי של הפוליטיקה בישראל והשפעתו על הבחירות: שינוי שיטת הבחירות והכרעתן מראש לטובת הימין; המאפיינים החדשים של מדיניות הממסד כלפי המיעוט הפלסטיני, ובעיקר הניסיון למנוע ממפלגות ערביות להשתתף בבחירות; רדיפת זרמים פוליטיים מסוימים לעומת אחרים; והתנהגות כוחות הביטחון הישראליים במהלך הפגנות אוקטובר 2000.

3. המעגל החיצוני: השפעות של התרחשויות מעבר לגבול, כגון האינתיפאדה הפלסטינית השנייה; שינוי באקלים הערבי והבינלאומי; הניסיון של גורמי חוץ ערביים ופלסטיניים להשפיע

על הקול הערבי ועל החלטות מנהיגיו; וההשפעה שיש לתקשורת
ההמוניים המודרנית בערבית, המשודרת ממדינות ערביות
ומערביות.

מיון זה הוא בבחינת כלי עזר לצורכי ניתוח בלבד, ואין לו גבולות
ומאפיינים ברורים וחדים. להפך, ניתן להבחין בביורר בהשפעה
ההדדית שבין המעגלים והגורמים השונים. בין המעגלים יש
קשר דיאלקטי, והשפעתם של הגורמים משתנה עם הזמן. למרות
הסכנות בהמחשתם והשרשתם של מעגלים אלה, החלוקה תסייע
לנו במיפוי הגורמים הרבים המעצבים את האקלים הפוליטי.
להלן סקירה של הגורמים החשובים ביותר בבחירות לכנסת
ה-16.

המעגל הפנימי

להלן ננסה להתחקות אחר הגורמים הבאים: הפגנות אוקטובר,
ההצלחה של החרמת הבחירות לראשות הממשלה בשנת 2001,
תהליך ההתפוררות של המפלגות, המאבקים הפנימיים בתוכן
ודחיקת הנשים לשוליים בייצוג הפרלמנטרי. בחרנו להתמקד
בגורמים אלה בשל הקשר הישיר שיש להם עם תהליך הבחירה.
נבחן את השפעתם של גורמים גיאוגרפיים ודמוגרפיים כשנעסוק
בניתוח תוצאות הבחירות.

הפגנות המחאה באוקטובר 2000 והשלכותיהן

הבחירות לכנסת ה-16 היו הבחירות הפרלמנטריות הראשונות לאחר הפגנות אוקטובר, שדוכאו באלימות חסרת תקדים בידי כוחות הביטחון. בהפגנות אלה נורו למוות 13 מפגינים ערבים בגליל ובמשולש, ומאות נפצעו ונעצרו במרבית יישובי המיעוט הערבי (רוזנברג, 2002). בחלק מהמקרים הצטרפו קבוצות של אזרחים יהודים למתקפה על האזרחים הערבים ועל רכוש ערבי ומקומות דת.⁷

תחילתה של מחאה עממית זו היתה ביטוי של סולידריות מצד הפלסטינים אזרחי ישראל עם שאר הפלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה במאבקם נגד הכיבוש הישראלי וכוחניותו המתחדשת. היא פרצה כמחאה על התנהגות כוחות הצבא הישראלי והמשטרה נגד הפלסטינים שהפיגנו אחרי ביקורו של אריאל שרון ברחבת מסגד אל-אקסא ב-28 בספטמבר 2000. עימותים אלה היו תפנית מהותית ביחס שבין האזרחים הערבים לבין המדינה ואזרחיה היהודים. בעקבותיהם החלו האזרחים הערבים לבחון מחדש וביתר שאת את משמעות היותם אזרחים ישראלים, השסע היהודי-ערבי העמיק, והמרקם של יחסי יהודים-ערבים בכלל החל מתפורר. גורמים רשמיים ודעת הקהל היהודית, כפי שפורסם בכלי התקשורת,⁸ הפנו אצבע מאשימה כלפי הערבים. על יישובים ערביים הוטל חרם, לעתים עד כדי כך שמפיצים יהודים של מוצרים חיוניים נמנעו מלהיכנס לערים

7. נציין לדוגמה התקפה של קבוצה של תושבי נצרת עילית על השכונה המזרחית בנצרת, וכן התקפה על מסגד בטבריה בשבת 7.10.2000. ידיעות אחרונות, 8.10.2000. ראו גם: דו"ח "ועדת אורי": דין וחשבון- ועדת החקירה הממלכתית לבירור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000 (ספטמבר 2003).

8. ראו דניאל בן סימון, "אקרובטיקה לשלושה עמים", הארץ, 1.6.2001.

ולכפרים הערביים גם שבועות לאחר דעיכת המחאה. חלה עלייה בכמות ההצטרפות שראו בערבים גיס חמישי, סכנה דמוגרפית וכיוצא באלה ביטויים.⁹ פעילים פוליטיים ערבים רבים חשו התמרמרות קשה נוכח השתיקה מצד מה שהיה נהוג לכנות עד אז "כוחות השלום הישראליים" ומחנה "השמאל הציוני", שכן אלה נעלמו מהזירה בעת העימותים ומסע ההסתה שהתלווה להם, וחלקם אף נטלו בו חלק.

צפוי היה שהתפתחות זו תשפיע על הזהות הלאומית של רבים בקרב המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל ועל דפוס ההתנהגות הפוליטית שלהם; בראש ובראשונה על התנהלותם בבחירות, שנחשבה תמיד לדפוס ההשתתפות הפוליטית החשוב ביותר אצל האזרחים הערבים. התנהגות המשטרה והתמיכה הבלתי מסויגת שזכתה לה מצד הממסד והרוב היהודי עוררו סימני שאלה לגבי משמעותה של האזרחות וערכה ביחס לפלסטינים בישראל.¹⁰ הפגנות אוקטובר חשפו באופן חד פן חשוב ביחס של מדינת ישראל למיעוט הערבי: היא רואה בו אויב - לפחות בנסיבות מסוימות - ומתייחסת אליו בהתאם. עכשיו נעשה ברור כי אין די באזרחות כדי להגן על הערבים מפני המשטרה והשלטון. אי לכך, טבעי היה שמהות הקשר בין האזרח למדינה תשפיע על התנהלות הבחירות, הן על מידת ההתלהבות להשתתף בהן, והן על הבחירה במפלגה שבה ייתן האזרח את אמונו.

9. דניאל בן סימון, שם.

10. Nadim Rouhana, "Shaking the foundations of citizenship". **Al-Ahram Weekly**, 27.9.2001. See also: Oren Yiftachel, "The Shrinking Space of Citizenship, Ethnocratic Politics in Israel", **MERIP** 223, (Summer 2002).

ההצלחה של קמפיין ההחרמה בבחירות לראשות הממשלה (פברואר 2001)

בפברואר 2001, שנתיים לפני הבחירות האחרונות לכנסת, השתנה מאזן הכוחות בכנסת באופן שהפך את המשך כהונתו של ראש הממשלה אז, אהוד ברק, לבלתי אפשרי. ברק התפטר מתפקידו, ונערכו בחירות נפרדות לראשות הממשלה, שבהן התמודד הוא מול אריאל שרון. בחירות מיוחדות אלה התקיימו רק ארבעה חודשים אחרי הפגנות המחאה באוקטובר 2000 ותחילת האינתיפאדה השנייה, וברי היה כי לדבר תהיה השפעה על תוצאותיהן. ניסיונותיהם של ברק ומפלגתו להפיס את דעתם של האזרחים הערבים ולהשיג את תמיכתם כשלו, כיוון שהאזרחים הערבים ראו בברק ובשריו אחראים ישירים להתנהגות כוחות הביטחון כלפי האזרחים הערבים בהפגנות אוקטובר.¹¹

עם ההכרזה על מועד הבחירות התנהל ויכוח ער בקרב האזרחים הערבים סביב שאלת ההשתתפות בבחירות או החרמתן. רעיון ההחרמה הועלה הן כמחאה על התנהגות כוחות הביטחון נגד הפלסטינים בישראל ובשטחים הכבושים,¹² והן מתוך ראייה כי איש משני המועמדים לראשות הממשלה אינו אופציה מתקבלת על הדעת מבחינת רוב הבוחרים הערבים,

11. בסקר שנערך בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה הערבית במהלך השבוע הראשון של חודש אוקטובר 2000 אמרו 84 אחוז מהנסקרים הערבים כי "התגובות של ערביי ישראל השבוע משקפות" את הרגשותיהם. ראו: **ידיעות אחרונות** (מוסף השבת) 6.10.2000, עמ' 12.

12. סקר דעת קהל שערכה היחידה לסקרי דעת קהל במדה - המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי ב-6.4.2003 כלל מדגם מייצג של 294 משתתפים בני המיעוט הערבי בישראל, והראה כי 76 אחוז מהאזרחים הערבים רואים במדיניות הצבא הישראלי בדה המערבית וברצועת עזה פשעי מלחמה. ראו: עמיד סעאבנה, נדים רוחאנא, סלימאן מחאמיד, "המלחמה בעיראק והיחסים בין ישראל לפלסטינים", **סדרת סקרי דעת הקהל של הפלסטינית בישראל**, סקר מס' 1, מדה- המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי, יוני 2003.

ותחושה כללית של ניכור מן הממסד. הלך הרוח בקרב האזרחים הערבים הצביע על רצון לאמץ את ההחרמה כעמדה פוליטית. על מנת לתעל את המאמצים העממיים להצלחתה, הוקם "הוועד העממי להחרמת הבחירות" בתמיכתו של "ועד הורי החללים", שייסדו הוריהם של הרוגי הפגנות אוקטובר 2000, וסיסמתו "נצביע כשיצביעו החללים"¹³. חלק מן המפלגות הערביות התלבטו אף הן בסוגיית החרמת הבחירות, ועמדן נקבעה מאוחר יותר בהשפעת הנטייה הרווחת בקרב בוחריהן להחרים את הבחירות. מפלגת בל"ד בחרה תחילה להשתתף בבחירות עם פתק לבן, אך שבעות אחדים לפני הבחירות חזרה בה וקראה להחרמת הבחירות. חד"ש, לעומת זאת, אימצה לאחר ויכוחים ובאיחור עמדה הקוראת להשתתפות בבחירות עם פתק לבן, ולא להחרמה מוחלטת. עמדתה של חד"ש לא זכתה לתמיכה עממית, כפי שמלמדים אחוזי הבחירה לעומת אחוזי ההחרמה.

למרות ההיסוס של כמה מפלגות להכריע בשאלת ההחרמה, היתה להן תרומה נכבדת להצלחתה. אחת הסיבות להיסוס היה פחד ליצור תקדים שלבחרים יהיה קל לשוב ולאמץ בבחירות הכלליות לכנסת. שיקול זה נראה כשיקול רציונלי אצל מפלגות אלה.¹⁴ היו גם שראו בעמדת ההחרמה צעד פוליטי

13. ועד זה הוקם בחיפה בסוף שנת 2000, ומטרתו העיקרית היתה לתאם את המאמצים השונים להחרמת הבחירות ולהביא להצלחתם. בין המשתתפים בישיבה המייסדת היו מוחמד מיעארי, וג'יה סמעאן, אמיר מחיול, נביל סאלח, וקים וקים, יואב בר, מוחמד אסעד כנאונה, סחר עבדו, ג'לאל חסן, אליף סבאג, אליאס סבאג, כמיל מחיול, נאאל קנג'י ואחרים. כן נכחו בישיבה חסן עאסלה, מחמוד יזבק, עבד אלמונעם אבו סאלח ואחרים מוועד הורי החללים.

14. בראיון שערך המראיין סאמי חדאד עם ח"כ מוחמד ברכה בתוכנית "יותר מדעה אחת" ששודרה בפברואר 2001, ובתשובה לשאלה אם יש חשש שהחרמת המועמד היהודי בבחירות הקרובות תביא להחרמת מועמדים ערבים בבחירות הבאות, ענה ברכה: "אין ספק שקיים חשש כזה". ראו תמליל התוכנית באתר אל-ג'זירה: www.aljazeera.net.

המשרת אסטרטגיה של פיתוח דימוי לאומי עצמאי כחלק מהאומה הערבית והעם הפלסטיני, ודחיית ההתנהגות הפוליטית המנציחה את תפקיד הערבים כמאגר קולות לתמיכה במפלגת העבודה ומועמדיה (בשאהר, 2002: עמ' 143-157). בכל מקרה, קמפיין זה של החרמת הבחירות מצד הבוחרים הערבים הצליח, בפעם הראשונה מאז קום המדינה: רק 18 אחוז מכלל בעלי זכות ההצבעה הערבים הצביעו.¹⁵ הצלחת ההחרמה הביאה לבחינתה מבחינה עקרונית ופוליטית, ומילאה תפקיד חשוב גם במערכת הבחירות לכנסת ה-16.

המפלגות הערביות - בין אחדות לברית

תהליך התפוררות המפלגות וחילוקי הדעות העקרוניים שניטשו ביניהן בשנים האחרונות הביאו למה שניתן לכנות "תרבות פוליטית מעוותת", או בפי אחדים "תרבות העיוות".¹⁶ המאפיין הבולט ביותר שלה הוא התחרות האישית (בניגוד לעקרונית), פיצול המפלגות לחלקי-חלקים, מעברים תכופים בין רשימות ומפלגות, הכפשות והטחת האשמות הדדיות (עד כדי האשמה בבגידה, אנרכיה ופופוליזם), ניצול השיוכים העדתיים והמשפחתיים הפלגניים, ודחיקת הנשים לשוליים. אלה אינם נחלת המפלגות הערביות בלבד, והם מאפיינים את התרבות הפוליטית בישראל בכלל. התפוררות מפלגות, פרישת חברים

15. מספר זה חוזר ומופיע במאמרים ומחקרים רבים העוסקים בתוצאות הבחירות לראשות הממשלה באותה שנה, אך אין מקור רשמי שתומך בו.

16. ערין הווארי, "על תרבות העיוות", אתר האינטרנט **ערב 48** (www.arabs48.com) 16.2.2003. תרבות זו החלה כבר לפני שנים רבות. ראו לדוגמה את המתקפה של חדי"ש ומק"י נגד מתחרים כדוגמת התנועה המתקדמת בהנהגתו של מוחמד מיעארי. פעילי המפלגה לא הסתפקו בחיבור מאמרים עיתונאיים ככלי למתקפה, אלא חיברו ספרים שחלק גדול מהם הוקדש למתקפה זו.

וכינון רשימות נפרדות בשל אי שביעות רצון מן המיקום ברשימת המועמדים הן תופעות מוכרות ונפוצות בזירה המפלגתית בישראל.¹⁷ מאבקים אישיים, חמולתיים ועדתיים - במקום תחרות עקרונית עניינית - בין מתחרים על עמדות הנהגה במפלגות הציוניות הם נושא שמעסיק את כלי התקשורת הישראליים, במיוחד בבחירות הפנימיות של המפלגות הגדולות (פריימריז).¹⁸ בהתנהגות הפוליטית הערבית בלטה אותה "תרבות עיוות" במלוא חומרתה ביחסים בתוך המפלגות וביניהן במערכת הבחירות האחרונה.

בכל מערכת בחירות לכנסת עולים קולות הקוראים לאחד את המפלגות הערביות בכמה שפחות רשימות.¹⁹ הדרישה לאיחוד לגיטימית ורצויה, אך תהליך קבלת ההחלטות אצל מפלגות בסוגיית האיחוד מושפע משיקולים מורכבים הכוללים אינטרסים אישיים או מפלגתיים כמו, למשל, התרומה של האיחוד לכוחה של המפלגה. כך בהרבה מקרים עמדת המפלגות בשאלת האחדות משתנה לפי אומדן הכוח שלהן. בל"ד, למשל, קראה בבחירות של 1999 לכוון רשימה ערבית מאוחדת לכל

17. הדוגמה המובהקת ביותר לכך היתה מפלגת המרכז בראשותו של יצחק מרדכי ערב הבחירות לכנסת ה-15. רוב מנהיגיה של מפלגה זו נפרדו ממפלגותיהם הקודמות (יצחק מרדכי, רוני מילוא, דן מרידור ודוד מגן).

18. בבחירות לכנסת ה-16 ניטש מאבק פנימי בין עמרם מצנע ובנימין בן אליעזר על ההתמודדות לראשות המפלגה. גם המתח בין אברהם בורג לבנימין בן אליעזר בהתמודדות על ראשות המפלגה בשנת 2001 התאפיין ביריבות אישית קשה. מאבק נוסף ניטש בין מסי' 1 במפד"ל, אפי איתם, ובין מנהיגים אחרים במפלגה בתקופה שלפני הבחירות. במקרים אלה ובמקרים דומים אחרים התמקד הדיון סביב סוגיות אישיות שאינם קשורים כלל למצע הפוליטי והרעיוני.

19. "ועדת הפיוס הלאומית" ניסתה במערכות הבחירות האחרונות לקרב בין המפלגות ולגרום להן לחתום על אמנה למען בחירות הוגנות ונקיות מהכפשות. קשה לומר שמאמצייה של הוועדה הצליחו.

המפלגות הערביות.²⁰ בבחירות 2003 היה כוחה רב יותר; לא היה ספק שתעבור את אחוז החסימה, והיא הכריזה מלכתחילה כי תרוץ לבחירות לבדה. לעיתים, שיקולים פוליטיים כלליים חשובים אינם מקבלים את המשקל הראוי להם. אך חשוב להבחין כי בין המפלגות הערביות שוררים חילוקי דעות מהותיים המקשים על איחוד, אם כי עשויים לאפשר בריתות. איחוד עלול להביא לערפול בעמדות ולחוסר החלטיות. הניסיון מלמד כי איחוד שימש בהרבה מקרים כאמצעי לרשימות חלשות להיכנס לכנסת, וכי מועמדים שנכנסו אליה בדרך זו נוטים להתנהל לאחר מכן באופן עצמאי, ללא תיאום אמיתי עם עמיתיהם ברשימה שעמה נכנסו לכנסת. האם חברי כנסת אלה רואים באיחוד אמצעי או מטרה? טקטיקה או אסטרטגיה? רצוי לפני הבחירות או אחריהן? במצב שבו האיחוד משמש כטקטיקה ואמצעי יש לכנותו ברית. כך למשל במקרה של העלאת אחוז החסימה לכנסת: אחוז החסימה כעת נמוך דיו לאפשר למפלגות קטנות לעבור אותו ולהמשיך להתקיים. במצב זה סבורים רבים כי מוטב שהמפלגות הערביות יכבדו את הלגיטימיות של ההשקפות השונות, ובה בעת יקיימו תיאום ביניהן בתוך הכנסת ומחוצה לה במקום לחתור לאחדות.

בנוסף לכך, בשאלה המרכזית של העלאת הייצוג הערבי אין ערובה שאחדות תביא לייצוג גדול יותר של המפלגות הערביות בפרלמנט. בבחירות 1996 התמודדו שתי רשימות ערביות שהביאו לבחירתם של תשעה חברי כנסת; ב-1999 התמודדו שלוש רשימות שהכניסו עשרה חברי כנסת; וב-2003,

20. ההכרזה הארגונית - סקירה והערכה של התהליך הארגוני של בל"ד - הוועידה השלישית של בל"ד, 8.11.1999, עמ' 13.

לאחר שינוי שיטת הבחירות, התמודדו שלוש רשימות ונבחרו שמונה חברי כנסת. וגם אם האחדות היתה מביאה לעלייה בייצוג, הרי ריבוי חברי כנסת ערבים, ללא קשר לכישוריהם ולעמדותיהם, אינה בהכרח מטרה פוליטית ראויה.

מכל מקום, היחסים בין הרשימות הערביות ובתוכן אחרי הבחירות לכנסת ה-15 התאפיינו בפילוג יותר מאשר באחדות.

להלן נביא סקירה קצרה של הבריתות והפילוגים בתוך המפלגות הערביות העיקריות וביניהן בתקופת כהונתה של הכנסת ה-15 וערב הבחירות לכנסת ה-16.

רע"מ

בתקופת כהונתה של הכנסת ה-15 נתגלעו חילוקי דעות חדים בשורות רע"מ ובשורות המפלגות החברות בה, ונחשפו מעל דפי העיתונות הערבית. בשורות מד"ע התגלעו חילוקי דעות בין חבר הכנסת מוחמד כנעאן, מצד אחד, ובין עבד אל-והאב דראושה, יו"ר המפלגה, וח"כ טלב א-סאנע, מצד שני. בעקבות זאת פרש כנעאן מרע"מ יחד עם ח"כ תופיק ח'טיב מהתנועה האיסלאמית, ויחד הם ייסדו גוש נפרד בכנסת - "המפלגה הלאומית הערבית". היה ברור שהקואליציה של שניהם נוצרה משיקולים טקטיים ולמטרות מיידיות קצרות טווח. ערב הבחירות לכנסת ה-16 רשם ח"כ תופיק ח'טיב רשימת מועמדים נפרדת בשם "מפלגת אל-אסלאח". ח'טיב ניהל משא ומתן עם מפלגות אחרות (כולל מפלגת "עם אחד" הציונית) על רשימה משותפת, אך לא הצליח בכך. קצת לפני הבחירות הכריז ח'טיב על תמיכתו בתנועת "מרצ" בלי שהובטח לו ייצוג ברשימתה. מוחמד כנעאן, לעומת זאת,

הצליח לחבור בחזרה לרע"מ, יחד עם "המפלגה הלאומית הערבית", בתור מרכיב נפרד בה. הוא זכה במקום הרביעי, ועל כן לא נכנס שוב לכנסת.

לעומת מוחמד כנעאן, שהצליח להצטרף לרשימה המאוחדת, ח"כ האשם מחאמיד ו"חזית האחדות הלאומית" לא הצליחו להסכים על מיקומו בה. לכן פירק מחאמיד את השותפות עם רע"מ בכנסת, ורץ לבחירות ברשימה נפרדת ושמה "האיחוד הלאומי המתקדם". סקרי דעת הקהל לפני הבחירות לא ניבאו לרשימה הצלחה, ורבים הפצירו במחאמיד לסגת ממערכת הבחירות כדי למנוע בזבוז קולות ואת צמצום הייצוג הערבי בכנסת, אך ללא הועיל. מחאמיד ורשימתו רצו בנפרד, אך לא הצליחו לעבור את אחוז החסימה ולא הכניסו אף נציג לכנסת.

תוצאות הבחירות הנחיתו מהלומה קשה בשורות רע"מ, שהייצוג שלה ירד מחמישה מנדטים לשניים בלבד, ובכך זכו רק שניים ממרכיביה לייצוג - התנועה האיסלאמית (המנדט הראשון) ומד"ע (המנדט השני). התנועה האיסלאמית הכריזה מאוחר יותר על הקמת ועדה שתחקור את הסיבות לכישלון הרשימה.

פרשנים רבים ביקרו את הרכב הרשימה וכינו אותה "הרכב של כיסאות" שנועד לאפשר את חזרתם של המועמדים לכנסת.²¹ הם סברו שתוצאות הבחירות הן בבחינת הכרזה על כישלוננו של ההרכב. לאור התוצאות הכריז באפריל 2003 יו"ר

21. מרוזק חלבי, "כדי שתהא משמעות להישרדות", פסל אל-מקאל (www.fasl-) 16.1.2003 (almakal.com).

מד"ע, עבד אל-והאב דראושה, שהשותפות בין מפלגתו לתנועה האיסלאמית תחדל להתקיים, וכי הוא מנהל מגעים לברית עם האשם מחאמיד.²² דראושה הביע את אי שביעות רצונה של מד"ע ממה שהוא כינה "אינוסה" של הרשימה המאוחדת בידי התנועה האסלאמית, שכן זו שמרה לעצמה את המנדט הראשון והשלישי.²³

בל"ד ואחמד טיבי

בבחירות לכנסת ה-15 יצרה בל"ד ברית עם אחמד טיבי (תע"ל), שזכה במנדט השני ברשימה בבחירות. ברית זו נכרתה ימים אחדים בלבד לפני סיום מועד הגשת רשימות המועמדים לבחירות, לאחר שהאשם מחאמיד פירק את השותפות עם בל"ד והעדיף לרוץ ברשימה המאוחדת בצל אי הבהירות בסיכוייה של בל"ד לעבור את אחוז החסימה. הקואליציה בין בל"ד לאחמד טיבי היתה סיבה למחלוקות וויכוחים חדים בשורות בל"ד, והביאה להתפטרותם של חלק ממנהיגי המפלגה ולהקפאת פעילותם של אחרים.

בתחילת כהונתה של הכנסת ה-15 נתגלעה מחלוקת בין בל"ד לאחמד טיבי. טיבי פרש מבל"ד, ייסד סיעה נפרדת בכנסת, ופירק את הקואליציה הטקטית בין הצדדים.²⁴ בל"ד סיכמה את מהלך הברית עם טיבי כטעות, והכריזה כבר בתחילת מערכת הבחירות של 2003 שבכוונתה לרוץ בנפרד.

22. **כל אל-ערב**, 18.4.2003.

23. עלאא חליחל, "המפלגות הערביות: האשמות פנימיות הדדיות בחד"ש והמאוחדת, שביעות רצון בבל"ד". אתר האינטרנט **אל-משהד אל-אשראילי** (www.almash-had.com). 31.1.2002.

24. אתר האינטרנט **ואללה!** (www.walla.co.il) 21.12.1999.

חד"ש

בבחירות לכנסת ה-16 כרת אחמד טיבי ברית עם חד"ש וזכה במקום השלישי ברשימת המועמדים המשותפת. זכייתו של טיבי במקום השלישי ברשימה המשותפת - המקום שיועד מסורתית למועמד היהודי מאז ייסודה של חד"ש בסוף שנות השבעים - היתה בבחינת הולם לחלק מאנשי חד"ש והמפלגה הקומוניסטית. ברור היה כי זכייתו של טיבי במקום השלישי חידדה את המחלוקות הפנימיות בחד"ש באשר לחשיבות המועמד היהודי ברשימה ומשקלו של המרכיב היהודי בחד"ש בכלל. המחלוקות שטושטשו לפני הבחירות צפו ועלו לאחר פרסום תוצאות הבחירות: חד"ש ותע"ל זכו יחד בשלושה מנדטים בלבד, ולראשונה בהיסטוריה של המפלגה לא כללו מועמד יהודי (המועמד דב חנין היה מסי' 4 ברשימה). ח"כ יעסאם מחיול, מזכ"ל המפלגה הקומוניסטית, והח"כ לשעבר תמר גוזינסקי דרשו מחבר הכנסת מוחמד ברכה, מזכ"ל חד"ש והמועמד הראשון, להתפטר. גוזינסקי אמרה כי הקואליציה עם טיבי היתה הטעות החמורה ביותר של חד"ש בעשור האחרון.²⁵ ואולם מחלוקות אלה, שנראה כי הן מאיימות לפלג את חד"ש וליצור קרע בין שורותיה, דעכו במהרה.

חד"ש ורע"מ

להתנגדות המתמדת של חד"ש לאיחוד עם המפלגות הערביות היו כמה מניעים: חד"ש רצתה לשמור על אופי יהודי-ערבי, והתנגדה למה שהיא מכנה "העדתיות" של התנועה האיסלאמית, המפלגה הגדולה ברע"מ, בשל פנייתה לציבור הבוחרים

25. הארץ, 31.3.2003.

המוסלמים בלבד והשקפותיה החברתיות ה"ריאקציונריות". בסוף שנות התשעים פרץ סכסוך בין רע"מ בנצרת לבין הנהגת חד"ש בעירייה בנוגע למקום קברו של שיהאב א-דין, סמוך לכנסיית הבשורה. העירייה תכננה להקים במקום גן ציבורי, אולם התנועה האיסלאמית טענה כי שיהאב א-דין הוא קדוש מוסלמי, ודרשה להקים במקום (שלדידה הוא ווקף מוסלמי) מסגד. הקרקע שייכת אמנם למינהל מקרקעי ישראל, אך הסכסוך בין חד"ש לרע"מ החריף בכל זאת ככל שהתקרב מועד הבחירות למועצת העירייה. הדברים הגיעו עד כדי התנגשויות אלימות בין תומכי שתי המפלגות, ותועדו בתקשורת הישראלית כסכסוכים בין מוסלמים לנוצרים.²⁶

הבחירות לעירייה, שהתקיימו ב-10 בנובמבר 1998, יצרו מציאות קשה: מועמד חד"ש זכה בראשות העירייה, אך רע"מ זכתה ברוב המושבים במועצה. הדבר אילץ את שתי המפלגות להתחלק במשרות העירוניות. חד"ש האשימה את בל"ד באחריות לכישלונה ובשריפת קולות, מכיוון שהתמודדה על מושב בעירייה אולם לא הצליחה לעבור את אחוז החסימה.

למרות הסכסוך בין חד"ש ורע"מ, השתיים חתמו לאחר תקופה קצרה על הסכם עודפים כדי לרוץ לבחירות לכנסת ב-1999. ההסכם היה חלק מקמפיין שיזמה חד"ש נגד בל"ד, שאותה תיארה כיריבתה העיקרית, אף שבל"ד היא המפלגה הקרובה ביותר לחד"ש בעמדותיה, כפי שנראה בהמשך.

26. הסברה היתה כי יד זדונית של השלטון פעלה מאחורי הקלעים כדי לחמס את האווירה וללבת את היריבות בין שני הצדדים. מעניין לציין כי ממשלותיהן של נתניהו, ברק ושרון פרסמו בזו אחר זו החלטות סותרות המתירות ואוסרות לסירוגין לבנות את המסגד. ב-1 ביולי 2003 הרסו הרשויות את יסודותיו של מסגד שיהאב א-דין בליווי אבטחה כבדה של המשטרה, משמר הגבול והימ"מ, לאחר צו הריסה של בית משפט.

בל"ד וחד"ש

כמו בבחירות הקודמות, גם הפעם התנהלה מערכה קשה בין חד"ש לבל"ד. בעבר היו שתי המפלגות שותפות לאותה רשימה (בבחירות לכנסת ה-14 ב-1996). עזמי בשארה הוצב במקום הרביעי ברשימה, אולם חילוקי הדעות בין שתי המפלגות הביאו להקמת גוש נפרד של בל"ד בכנסת. שתי המפלגות המשיכו להחליף מהלומות תקופה ארוכה מעל דפי "אל-אית'חאד", ביטאונה של המפלגה הקומוניסטית, וכן מעל דפיו של "פסל אל-מקאל", ביטאונה של בל"ד. בנוסף להבדלים בעמדותיהן הפוליטיות והרעיוניות, אפשר לייחס את הסכסוכים החריפים בין שתי המפלגות לעובדה שרוב המנהיגים בבל"ד היו בשלב כלשהו חלק מהמפלגה הקומוניסטית או מחד"ש, ואף מילאו בהן תפקידי הנהגה. בל"ד היתה אתגר ואיום לחד"ש, משום שפנתה פחות או יותר לאותו חתך של בוחרים.²⁷

חד"ש תקפה בחריפות את הקואליציה בין בשארה לטיבי. היא הפיקה סטיקרים שנשאו את הסיסמה "לא אשרוף את קוליי", שרימזה כי הצבעה לבל"ד פירושה שריפה או בזוז קולות, לאור הציפייה שהרשימה לא תעבור את אחוז החסימה הנדרש. לפי כך חתמה חד"ש על הסכם עודפים עם רע"מ ולא עם בל"ד. רשימתם המשותפת של בל"ד וטיבי הצליחה לעבור את אחוז החסימה בלי לחתום הסכם עודפים עם אף מפלגה

27. גורמים בבל"ד ציינו שתי סיבות לכישלון ניסיונות הקואליציה בין שתי המפלגות: הנטייה הסקטוריאלית של חד"ש, והצורך של בל"ד להוכיח את עצמאותה כמפלגה חדשה. עוד הוסיפו כי בל"ד מיהרה לקטוף את פירות הקשר עם חד"ש (ההשפעה על מצביעיה) וטעתה בהערכת כוחה של חד"ש לגייס את פעיליה נגד בל"ד. **ההכרזה הארגונית**, הערה 20 לעיל, עמ' 8.

חד"ש ורע"מ תקפו את בל"ד בחריפות על שהריצה את עזמי בשארה כמועמד לראשות הממשלה מול המועמדים האחרים, אהוד ברק, בנימין נתניהו, יצחק מרדכי ובני בגין.²⁹ בשארה משך את מועמדותו ימים אחדים לפני הבחירות, ואחריו פרשו בגין ומרדכי.³⁰ במערכת הבחירות של שנת 2001 עלתה מחדש שאלת מועמדותו של ערבי לראשות הממשלה. הפעם התחרו חברי הכנסת הערבים (ובניהם גם כאלה שהתנגדו בעבר לרעיון באופן נחרץ) מי יכריז על מועמדותו או על מועמדים אחרים מטעמו לתפקיד (חוץ מבשארה, שהודיע שלא יציג מועמדות), אולם לא הגיעו להסכמה על מועמד ועל מכניזם לבחירתו.³¹

28. הסכם עודפים הוא הסכם שנחתם בין שתי רשימות מועמדים, ומטרתו לנצל את עודפי הקולות אצל שתי המפלגות לאחר שעברו את אחוז החסימה כחוק ולזכות במושבים בכנסת. הסכם כזה עשוי לזכות אחת מן הרשימות במושב נוסף, בתנאי שעודף הקולות גדול דיו. בהעדר הסכם כזה, או אם ההסכם לא נמסר במועד לאישור ועדת הבחירות המרכזית, עלול עודף הקולות לרדת לטמיון. אופן חישוב הקולות והצד שמרוויח מההסכם קבועים בחוק. כל רשימה זכאית לחתום על הסכם עודפים אחד. בכנסת ה-16 הביא הסכם העודפים שנחתם בין חד"ש לבל"ד לזכייתה של בל"ד במושב שלישי בכנסת בזכות עודף קולות של חד"ש.

29. ראו: אחמד סעד, "איזה אינטרס משרת מועמד ערבי לראשות הממשלה?", **אל-אתיחאד** 31.12.1998, וכן רמזי חכים, "ראשות הממשלה אינה משחקי", **אל-אתיחאד** 14.5.1999.

30. בל"ד מונה את המטרות שהשיגה הצגת מועמדותו של בשארה לראשות הממשלה כדלקמן:
1. העלאת חסרת תקדים של המודעות לבעיית הציבור הערבי במישור המקומי והבינלאומי;
2. שוויון פוליטי ממפלגת העבודה ומועמדה; 3. גיבוש זהות לאומית ורוח התנגדות בקרב הדור הצעיר; 4. עיגון מושג השוויון האזרחי. **ההכרזה הארגונית**, הערה 20 לעיל, עמ' 15.

31. טיבי הכריז על מועמדותו (**ואללה**, 7.12.2000). לאחר מכן הכריז דהאמשה על מועמדותו, וחד"ש הציעה כמועמד את פרופ' מאגיד אל-חאגי. נדרשה הסכמתם של עשרה חברי כנסת כדי להציג מועמדות כחוק, אך איש מהמועמדים הערבים לא הצליח לגייס הסכמה של עשרה חברי כנסת. ראו: **ואללה**, 21.12.2000.

ההתקפות ההדדיות בין בל"ד לחד"ש התחדשו לפני בחירות 2003. המתקפה החלה מכיוון של חד"ש ותע"ל, אך כאשר הימין בישראל פתח בניסיונות לפסול את בל"ד, עזמי בשארה ואחמד טיבי חלה רגיעה. למעשה, ולמרות הסכסוכים בין הצדדים, חתמו הרשימות (ביוזמת בל"ד) ב-15 בינואר 2003 על הסכם עודפים.³² יום לאחר שבית המשפט העליון בישראל אישר את השתתפותם של המועמדים ומפלגותיהם בבחירות התחדשה המתקפה. הפעם התמקדו ההתקפות בדבריו של עזמי בשארה בוועדת הבחירות המרכזית, בתשובתו לבקשות לבטל את מועמדותו ואת השתתפותה של בל"ד בבחירות. בל"ד הגיבה על התקפה זו בשני כרוזי בחירות: האחד, ימים ספורים לפני הבחירות, ב-26 בינואר 2003 (העלון השמיני), והשני, לאחר הבחירות, ב-2 במאי 2003 (העלון התשיעי).³³ להוציא שני פרסומים אלה אפשר לומר כי בל"ד הפגינה ריסון נוכח המתקפה מצד מתחריה. באופן אירוני היה אחמד טיבי אחד הנושאים המרכזיים בהתקפות ההדדיות בין בל"ד לחד"ש. בל"ד מתחה ביקורת על חברתה של חד"ש לטיבי, לאחר שזו תקפה את בל"ד על אותו צעד בבחירות הקודמות.

דחיקת הנשים לשוליים

בוויכוחים הפומביים על ייצוג הנשים אנו מוצאים שתי מגמות בקרב תנועות הנשים ובקרב הנשים בכלל. מגמה אחת דורשת שריון מקומות או ייצוג מינימלי לנשים, כאפליה מתקנת לקבוצה חלשה. המגמה השנייה רואה בכך הנצחה של מעמדן הנחות של הנשים ותדמיתן החלשה, ולפיכך מעדיפה לאפשר להן להתמודד

32. אתר האינטרנט אל-משהד אל-אשראלי 15.1.2003.

33. ניתן לעיין בעלוני הבחירות של בל"ד באתר המפלגה: www.balad.org.

מול הגברים באופן שווה כדי לזכות במעמדן מתוקף כישוריהן.

עם התגברות הקולות הקוראים לשריון הייצוג הנשי, הקפידו כל המפלגות להציב נשים במקומות גבוהים ברשימות המתחרות בבחירות לכנסת ה-16, אולם ברור היה כי מקומות אלה אינם מובטחים. בחד"ש היה זה המקום החמישי, בבל"ד הרביעי, וברעי"מ השישי.³⁴ האישה הערבייה הראשונה שנכנסה לכנסת, חוסנייה ג'בארה, באה מתוך מפלגה ציונית שמאלית ולא מתוך המפלגות הערביות, גם לא אלה המבטאות עמדות פרוגרסיביות ושמאליות מבחינה חברתית. אולם בחירתה של ג'בארה לכנסת ה-15 לא עוררה התלהבות בקרב הנשים הערביות ותנועותיהן. רבות ראו כי מקומה במפלגה ציונית אינו מאפשר לה לייצג את בעיותיהן וטרדותיהן של הנשים הערביות. מכל מקום, ג'בארה לא האריכה ימים בכנסת: בבחירות שלאחר מכן נחלש כוחה של מרצ, כמו של שאר הכוחות הלא-ימניים, והיא לא נבחרה שוב.

בד בבד ניתן לראות כי נשים מהוות אחוז מזערי במוסדות ההנהגה במפלגות, כמו הוועד המרכזי והלשכה הפוליטית.³⁵ אין ספק כי מצב זה קשור למעמדן החברתי של הנשים ואפלייתן בחברה הערבית, שנטיות שמרניות עדיין רווחות בה. מספרם

34. עלאא חליחל, "אשליות המפלגות הערביות", אל-משהד אל-אשראילי, 11.12.2002, וכן מרוק חלבי, "הבחירות: העדר הנשים וסממנים אחרים", פסל אל-מקאל, 30.1.2003.

35. בבל"ד יש חברה אחת מתוך 11 חברים בלשכה המדינית, וחמש מתוך 35 חברים בוועד המרכזי במפלגה. בחד"ש יש 13 חברות, מהן תשע ערביות מתוך 49 חברים במוכירות הארצית של חד"ש, ואילו בלשכה המדינית יש שלוש חברות (שתיים ערביות) מתוך 15 חברים. בוועדת הביקורת הארצית של חד"ש שתי נשים (אחת ערבייה) מתוך תשעת חברי הוועדה. בוועידה השישית של חד"ש (2002) אושר עדכון ולפיו יוקצו 20 אחוז מהמקומות במוסדות המפלגה לנשים.

המועט של המקומות הריאליים יוצר מספר רב של מתמודדים על כל מקום, והמשמעות היא תחרות קשה וצמצום חלקן של הנשים עוד יותר. למעשה, המפלגות הערביות אינן נוטות לבצע שינויים מרחיקי לכת בכל האמור לנציגי הרשימות. ברע"מ אנו מוצאים כי חברי הכנסת עבד אל-מאלכ דהאמשה וטלב א-סאנע המשיכו לייצג את מפלגותיהם הן בכנסת ה-15 והן בכנסת ה-16. בחד"ש לא התמודד איש מול ח"כ מוחמד ברכה על המקום הראשון, וח"כ עסאם מחייל נבחר למקום השני. רק חברת הכנסת הוותיקה תמר גוז'נסקי נאלצה להימנע מהצגת מועמדותה למקום השלישי משום שתקנון המפלגה מנע ממנה להציג מועמדות לקדנציה רביעית. לפיכך נבחר דב חנין למקום "היהודי", הדבר נכון גם לגבי בל"ד, שעזמי בשארה המשיך לייצגה בתור מועמד ראשון ללא כל תחרות. במקביל נבחרו גימאל זחאלקה וואסל טהא למקומות השני והשלישי, והיו לפנים חדשות בכנסת.

המעגל הישראלי

בחלק זה נבדוק שלושה גורמים מרכזיים. ראשית, השינוי בשיטת הבחירות; שנית, ההכרעה מראש של תוצאות הבחירות לטובת הימין; ושלישית, ההתקפה על המיעוט הערבי והנהגתו בתקופת שלפני הבחירות, ובמיוחד ההתקפה על המפלגות והניסיון למנוע מחברי כנסת ערבים ומפלגות ערביות להשתתף בבחירות.

החזרה לשיטת הבחירות הישנה (השיטה הפרלמנטרית)
הבחירות האחרונות לכנסת התקיימו לפי שיטת הבחירות הנהוגה במשטרים פרלמנטריים קלאסיים. שיטה זו היתה נהוגה בישראל מאז הבחירות לכנסת הראשונה בשנת 1949 ועד שנת

1992. ברבע הראשון של שנת 2001, כעשור לאחר תיקון חוק יסוד: הממשלה, שיישומו החל בשנת 1996, החליטה הכנסת פעם נוספת לבטל את התיקון ולחזור לשיטה הקודמת שהיתה נהוגה עד שנת 1992. הדרישה להכניס תיקון מבני בשיטת הבחירות עלתה בעקבות משברים ממשלתיים והתגברות מתמדת של הסחטנות הפוליטית והמפלגתית שליוותה את הקמתן של ממשלות מאמצע שנות השמונים. התיקון נועד להאיץ ולייעל את הרכבת הממשלה, ולאפשר למפלגה הזוכה להקים קואליציה יציבה נוכח הסחטנות והמיקח וממכר שאפיינו את התנהלותן של המפלגות החרדיות והמפלגות הקטנות לאחר כל מערכת בחירות לכנסת בישראל. התברר כי התיקון לא השיג את המצופה ואף החמיר את התופעות שהיה אמור למעשה לתקן.

שיטת הבחירות הנהוגה בישראל, השיטה היחסית עם אחוז חסימה נמוך, מביאה להופעת מספר רב של מפלגות קטנות. מספרן של המפלגות בישראל הוא אפוא עצום ביחס למספר תושביה ושטחה. בנוסף, נוכח השסעים החברתיים, התרבותיים והמעמדיים הרבים והעמדות הרבות בנושאים פוליטיים שנויים במחלוקת, השיטה הנוכחית מסבכת את התמונה הרב-מפלגתית, בייחוד לאור השותפות עם המפלגות הקטנות, המייצגות לעתים קרובות אינטרסים שונים מאוד או אף סותרים ומנוגדים. כך קורה שמפלגות מופיעות, נעלמות, מתפצלות, מתאחדות וחוזר חלילה.

אם לא די בכך, התיקון שהביא לבחירה ישירה של ראש הממשלה בישראל הקשה את המצב עוד יותר. יש פרשנים הסבורים כי תרומתו מסתכמת בקיצור התהליכים והקשיים

המלווים את הרכבת הממשלה. במקרה זה מתחילים המיקח וממכר, הלחצים, הוויתורים והפשרות עוד לפני הבחירות לראשות הממשלה, בעוד שבעבר הם היו מתחילים אחרי הבחירות, לאחר שהתברר כמה מושבים קיבלו שתי המפלגות הגדולות.³⁶

אימוץ שיטת הבחירה הישירה בישראל היה ניסיון לשלב שתי שיטות הצבעה שונות: ראש הממשלה נבחר בשיטה רובית ישירה, בעוד שחברי הכנסת נבחרים בשיטה יחסית. כל בוחר אמור להטיל לקלפי שני פתקים - אחד למועמד לראשות הממשלה והשני לרשימה שבה הוא תומך. בכך ניתנת לו הזדמנות לבחור בשתי אפשרויות - מועמד לראשות הממשלה מטעם מפלגה מסוימת, ורשימה לכנסת מטעם מפלגה אחרת - אם יראה לנכון. זרעי הפילוג בממשל הפוליטי טמונים בבחירה כפולה או מפוצלת זו: היות שהמועמדים לראשות הממשלה באים בדרך כלל מהמפלגות הגדולות, גדלה ההצבעה למפלגות קטנות או שוליות. די לזכור את הגידול בכוחן של המפלגות הקטנות והחדשות מהבחירות לכנסת בשנת 1996, כלומר מתחילת יישומה של שיטת הבחירות החדשה. מספרן של המפלגות שרצו בבחירות לכנסת מאז 1996 גדל באופן ניכר, ובבחירות לכנסת ה-15 ב-1999 הגיע ל-31 רשימות, שמתוכן רק 15 עברו את אחוז החסימה והשתתפו בחלוקת המושבים.³⁷

36. בשיטת הבחירה הישירה לראשות הממשלה (הצבעה בשני פתקים) המועמדים לראשות הממשלה נאלצים לעתים להגיע לעסקאות קואליציוניות עם המפלגות הקטנות לפני הבחירות, כדי שאלה ישכנעו את בוחריהן להצביע למועמד זה או אחר על פי ההסכם שהושג עמו. מאידך גיסא, בשיטת הבחירות הישנה שיושמה שוב בבחירות האחרונות, המו"מ הקואליציוני מתחיל לאחר פרסום תוצאות הבחירות, כאשר מתברר על מי יטיל נשיא המדינה להרכיב את הקואליציה.

37. בכנסת ה-14 עברו 11 רשימות את אחוז החסימה ובכנסת ה-13 עשר רשימות.

כעת שואלים הפרשנים הפוליטיים והפעילים במפלגות הקטנות איזו השפעה תהיה לחזרה לשיטה הקודמת. האם אותן מפלגות ייעלמו שוב, או שאלה שכבר כבשו להן מושב לא יושפעו ורק מספר המפלגות החדשות יפחת:

קשה להאמין שחזרה לשיטה הקודמת תמחק את השפעתה של תקופה שבמהלכה נרשמו שינויים עמוקים במבנה הדמוגרפי של החברה הישראלית במיוחד עקב ההגירה הרוסית. בנוסף, בתקופה זו חלה עלייה בכוחן של מפלגות חזקות בעלות אידיאולוגיה חילונית או דתית, דוגמת ש"ס, ישראל בעלייה, מפלגות הימין הקיצוני ואחרות. ייתכן שמפלגות ותנועות קטנות יצטרפו למפלגות הגדולות לאור היעלמות הפיצול בהצבעה. בבחירות האחרונות, למשל, התאחדו רוב מפלגות הימין הקיצוני ברשימה "האיחוד הלאומי - ישראל ביתנו", ורצו יחד.

בקרב המצביעים הערבים, ניתן היה לצפות כי התיקון ישפיע על ההצבעה, וכי המגמה תהיה חזרה של מצביעים למפלגות הציוניות על חשבון המפלגות הערביות. בהמשך נראה כי ציפייה זו לא התגשמה, ונבדוק את הגורמים שמנעו ממנה להתגשם.

תוצאות הבחירות הוכרעו מראש לטובת גוש הליכוד

כאמור, ברקע הבחירות האחרונות לכנסת היתה ציפייה גדולה לניצחון הליכוד ומפלגות הימין שיכולות היו לשבת איתו בקואליציה, ותבוסה ידועה מראש של מפלגת העבודה ובני בריתה המסורתיים.

לחולשתה של מפלגת העבודה בבחירות הללו לא היה תקדים, והיה ברור שהיא תפסיד. סקירה של מספר המושבים שקיבלה מפלגת העבודה במערכות בחירות קודמות מגלה באופן ברור כי היא תמיד היתה אלטרנטיבה אמיתית ואפשרית לשלטון הליכוד. אפשר לומר כי מספר המושבים שמפלגת העבודה קיבלה בכל מערכות הבחירות מאז 1948 היה גבוה ממספר מושבי הליכוד, גם כאשר הליכוד הרכיב את הממשלה.³⁸

ההפסד הצפוי של מפלגת העבודה והימנעותה מגיוס תמיכת המצביעים הערבים תקופה ארוכה לפני הבחירות - כאשר עדיין התקיימה שיטת הבחירה הישירה לראשות הממשלה - צמצמו את התמיכה בה בקרב הציבור הערבי. בתקופת שיטת הבחירה הישירה ביקשה מפלגת העבודה להבטיח כי הבוחרים הערבים יצביעו לטובת המועמד שלה לראשות הממשלה, ולכן העדיפה לא להתחרות עם המפלגות הערביות על קולות הבוחרים הערבים לכנסת. לפיכך היא ויתרה על הקאדרים שלה ועל שיטותיה הישנות - הסניפים והפעילים בערים ובכפרים הערביים. כצפוי, כל הגורמים הללו גרמו למצביעים הערבים של מפלגת העבודה להתרחק ממנה, בגלל הרגשה של חוסר יכולת להשפיע והעדר כל אופק של שינוי. מצד שני, היה ברור גם כי הצבעה למפלגות ציוניות אחרות המקורבות למפלגת העבודה לא תביא שום תועלת, מכיוון שהאפשרות להרכיב קואליציה שמפלגת העבודה במרכזה הפכה רחוקה מתמיד. אפשר להניח כי מצב זה גרם להרבה מצביעים ערבים להישאר במעגל המפלגות הערביות

38. אפשר למצוא את תוצאותיהן של כל מערכות הבחירות לכנסת בישראל מאז הכנסת הראשונה באתר האינטרנט של הכנסת: <http://www.knesset.gov.il>

או כלל לא להשתתף בבחירות.

התקפת הממסד על המפלגות והמנהיגים הערביים

כהונתה של הכנסת ה-15 התאפיינה בהתקפה קשה, חסרת תקדים כמעט (להוציא את תקופת הממשל הצבאי) על ההנהגה הפוליטית של הציבור הערבי. בין השנים 1999-2002, חקרה המשטרה עשרים פעם חברי כנסת ממפלגות ערביות בחשדות לתמיכה באינתיפאדה הפלסטינית, להסתה, להעלבת שוטרים ועוד. חברי כנסת ערבים נפצעו בהפגנות כתוצאה מהתקפות של שוטרים וחיילים ישראלים, ובשבעה מקרים נזקקו לטיפול בבית חולים.³⁹ היועץ המשפטי לממשלה אליקים רובינשטיין היה ללא ספק חוד החנית במערכה נגד ההנהגה הערבית והוביל את הניסיונות לדה-לגיטימציה שלה.⁴⁰ התקפה זו הביאה למיתון השיח בקרב חלק מהכוחות הפוליטיים, ולניסיונות של חלקם להציג את עצמם כמתונים לעומת ה"קיצונים" (בטרמינולוגיה של הממסד). נוצרה אווירה עוינת מצד הציבור הישראלי, והזרמים המותקפים היו עסוקים בהגנה עצמית. התקפת השלטון הישראלי התמקדה בשני זרמים פוליטיים והנהגותיהם: הזרם האיסלאמי החוץ-פרלמנטרי בראשות השיח' ראאד סלאח, והזרם הלאומי, המיוצג על ידי ח"כ עזמי בשארה. להלן ביטוייה הבולטים של רדיפתם (סולטאני, 2003):

39. The Arab Association for Human Rights, **Conditions of Citizenship and Restricted Political Participation** (October 2002), and **Silencing Dissent - A Report on the Violation of Political Rights of the Arab Parties in Israel** (October 2002). Available at: www.arabhra.org.

40. ראו למשל: נימר סולטאני, "המניע הפוליטי של רובינשטיין", **הארץ**, 7.4.2003.

ראאד סלאח והתנועה האיסלאמית החוץ-פרלמנטרית:

1. משרדי ועד הסיוע ההומניטרי נסגרים לפי צו של אלוף פיקוד המרכז בצבא הישראלי.
2. ב-1 באוקטובר 2000: השיח' ראאד סלאח נפצע מאש המשטרה במהלך הפגנות אוקטובר באום אל-פחם.
3. ביום 13.11.2000 ח"כ ישראל כץ מהליכוד, לימים שר החקלאות, מגיש הצעת חוק שמטרתה להוציא את התנועה האיסלאמית מחוץ לחוק ולהחרים את נכסיה. בספטמבר 2002 הודיע ראש הממשלה שרון על תמיכתו בהצעת החוק, וגם השב"כ המליץ על כך תוך האשמת התנועה כי היא מהווה זרוע של הארגונים הפלסטיניים האיסלאמיים בשטחים הכבושים.
4. מאז 16.2.2002 נמנעה היציאה מגבולות ישראל נמנעת מראאד סלאח שלוש פעמים, בצו של שר הפנים אלי ישי ובהמלצת השב"כ.
5. ביום 27.2.2002 ועדת אור לחקירת אירועי אוקטובר 2000 מזהירה את השיח' ראאד סלאח כי ייתכן שתגיע למסקנה שהוא הסית לאלימות כאמצעי להשגת מטרות המגזר הערבי, שלל את קיומה של המדינה ותיאר אותה כאויב (דלאל, 2003). הוועדה הגיעה למסקנה זו בדו"ח שפירסמה בספטמבר 2003 אך נמנעה מלהמליץ המלצות בעניינו.
6. באוקטובר 2002 העורך הראשי וכותב מאמר בעיתון "סוות אל-חק ואל-חורייה" נחקרים בחשד להסתה.
7. ביום 31.12.2002 השיח' ראאד סלאח והשיח' כמאל ח'טיב נחקרים בעקבות העצרת "אל-אקסא בסכנה".
8. בדצמבר 2002 שר הפנים אלי ישי מאיים לסגור את העיתון "סוות אל-חק ואל-חורייה".

9. במאי 2003, אחרי הבחירות, השיח' ראאד סלאח וחמישה עשר מנהיגים מהתנועה האיסלאמית, ביניהם סולימאן אעי'רייה, ראש עיריית אום אל-פחם, נעצרים באשמת הלבנת כספים שיועדו לתמיכה ב"טרור".

עזמי בשארה והברית הלאומית הדמוקרטית:

עוד מטרה לזרועות הביטחון והמודיעין היו עזמי בשארה ומפלגת בל"ד. להלן כמה דוגמאות בולטות לרדיפה נגדם:

1. בנובמבר 2000 עיסאן עת'אמלה, חבר הוועד המרכזי של בל"ד, נעצר במעצר מינהלי לשישה חודשים בעקבות הפגנות המחאה באוקטובר 2000.

2. ביום 10.11.2001 שר הפנים אלי ישי בודק אם אפשר לשלול את אזרחותו של בשארה לאחר שהשתתף בטקס ציון שנה למותו של הנשיא הסורי חאפז אל-אסד בקרדחה ונשא שם דברים. היועץ המשפטי לממשלה מודיע לישי כי הדבר איננו אפשרי בשל החסינות הפרלמנטרית של בשארה.⁴¹

3. ביום 7.11.2001 חסינותו הפרלמנטרית של חבר הכנסת עזמי בשארה מוסרת לבקשת היועץ המשפטי לממשלה והוא הועמד לדין בגין ביקוריו בסוריה (האישום כלל את עוזריו של עזמי בשארה, אשרף קורטאם ומוסא דיאב).

4. ביום 7.11.2001 חסינותו הפרלמנטרית של בשארה מוסרת לבקשת היועץ המשפטי לממשלה והוא מועמד לדין בגלל נאומים פוליטיים שנשא באום אל-פחם ובסוריה.

5. בדצמבר 2002 היועץ המשפטי לממשלה וכוחות הימין מבקשים לפסול את מועמדותם של בשארה ובל"ד. השב"כ ממליץ.

41. מול מועלים, "הרעיון הבא של ישי: שלילת זכויות חלקית", הארץ, 7.8.2002.

6. ביום 27.2.2002 ועדת אור מזהירה את חבר הכנסת בשארה כי ייתכן שתגיע למסקנה שהוא הטיף והסית לשימוש באלמות כאמצעי להשגת מטרותיו של המגזר הערבי. הוועדה אכן הגיעה למסקנה זו בדו"ח שפירסמה בספטמבר 2003, אך נמנעה מלהמליץ דבר בעניינו.

ניסיונות למנוע מועמדות לבחירות

לאחר הרכבת ועדת הבחירות המרכזית, שתפקידה היה להבטיח כי הבחירות יתנהלו כחוק, הגיש הימין הישראלי מבול של בקשות לפסול את מועמדותם של מתמודדים ערבים ומפלגות ערביות. גם אם הן לא הפתיעו איש, מעורבותם של היועץ המשפטי לממשלה והשב"כ בבקשות אלו היתה גלויה ותמוהה. היועץ המשפטי לממשלה, אליקים רובינשטיין, ביקש לפסול את מועמדותה של בל"ד כרשימת מועמדים. לבקשתו נגד בל"ד צירף היועץ דו"ח של איש שב"כ המכונה "נדב". הבקשה ודרך יישומה היו תקדים בחיים הפוליטיים בישראל. עלה ממנה כי השב"כ עוקב אחר בל"ד ובשארה, ואולי גם אחרי חברי כנסת ערבים אחרים. בעקבות הגשת הבקשה ופרסום חוות הדעת של השב"כ שטף את העיתונות הישראלית גל הסתה נגד פעילי בל"ד, שביטוי הבוטה ביותר היה בכותרת של "מעריב", העיתון השני הנפוץ בישראל, כי "לפי השב"כ, חברי בל"ד עלולים לבצע פיגועי התאבדות".⁴²

בסך הכל הוגשו ארבע בקשות נגד בשארה כפרט ונגד בל"ד כרשימת מועמדים. את הבקשות הגישו ח"כ ישראל כץ

42. מעריב, 20.12.2002.

(ליכוד), ח"כ אביגדור ליברמן (האיחוד הלאומי - ישראל ביתנו), מפלגת חירות (מיכאל קליינר) והיועץ המשפטי לממשלה. בנוסף הגיש ח"כ ליברמן בקשה לפסול את מועמדותו של ח"כ עבד אל-מאלכ דהאמשה ורע"מ. כמו כן הגיש מיכאל קליינר בקשה לפסול את הרשימה המשותפת של חד"ש ותע"ל. הליכוד, באמצעות ח"כ מיכאל איתן, הגישה בקשה לפסול את מועמדותו של ח"כ אחמד טיבי.

ועדת הבחירות המרכזית דחתה ברוב גדול את רוב בקשות הפסילה, למעט הבקשה נגד אחמד טיבי, שאותה קיבלה בהחלטתה מ-30 בדצמבר 2002 ברוב של 21 תומכים לעומת 18 מתנגדים. שני חברים נמנעו. כמו כן קיבלה הוועדה את הבקשות נגד בשארה ב-31 בדצמבר 2002 ברוב של 22 לעומת 19 מתנגדים, ואת הבקשות נגד בלי"ד ברוב של 21 מול 18.⁴³

יש לציין כי ועדת הבחירות ביקשה מהיועץ המשפטי להגיש חוות דעת גם לגבי שאר המפלגות והמועמדים הערבים שנגדם הוגשו בקשות פסילה וביטול מועמדות. בחוות דעתו התנגד רובינשטיין לפסילתם של שאר המפלגות והמועמדים למעט בלי"ד ובשארה, כפי שכבר ציינו, אף שסבר כי הם התקרבו ל"קו האדום" אך יחד עם זאת, לגישתו, "נהנו מהספק". פרסום החלטתה של ועדת הבחירות גרר ביקורת רמה בארץ ובחו"ל. אפילו דובר מחלקת המדינה האמריקאית, ריצ'רד באוצ'ור, הביע ב-2 בינואר 2003 את דאגתה של ארה"ב נוכח החלטת הפסילה.⁴⁴

43. ראו הודעה לעיתונות של ועדת הבחירות המרכזית מיום 27.1.2003: www.knesset.gov.il/elections16/heb/cec/view_announcement.asp?id=61

44. הארץ, 3.1.2003.

בעקבות ההצבעה בוועדת הבחירות המרכזית ופרסום החלטת הפסילה, התכנס ב-7 בינואר 2003 הרכב מורחב של 11 משופטי בית המשפט העליון לדון בהחלטות הוועדה בעניין טיבי, בשארה ובל"ד. ב-9 בינואר 2003 פרסם בית המשפט החלטה פה אחד המתירה לטיבי להתמודד. בעניין בשארה ובל"ד היו השופטים חלוקים: רובם (שבעה שופטים) החליטו לבטל את החלטת ועדת הבחירות המרכזית ולהתיר לבשארה ובל"ד להתמודד בבחירות 2003. ארבעה שופטים התנגדו.⁴⁵

מטרתם של ניסיונות אלה היתה לאיים בהוצאת חברי כנסת ערבים מחוץ לחוק, ובייחוד על אלה המכריזים על התנגדותם לרעיון המדינה היהודית ותמיכתם בזכות העם הפלסטיני והעם הלבנוני להתנגד לכיבוש הישראלי.⁴⁶ ניסיון הפסילה, מחד גיסא, והפעילות הפוליטית והמשפטית של הערבים נגדה, מאידך גיסא, היו מרכיב חשוב במאפייני הרקע לבחירות.⁴⁷ אמנם, הליך הפסילה לא נתפס כרציני אחרי שבית המשפט פרסם את ההחלטה לבטלו. עם זאת, אפשר לשער כי הליך מאיים זה וההצלחה שקצרה היציאה נגדו עוררו תגובות נגד שדרבנו בסופו של דבר מצביעים רבים, גם כאלה שערערו על התועלת בכך,

45. ראו אישור בחירות 50/2003 ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השש-עשרה נגד חבר הכנסת עזמי בשארה; ערעור בחירות 131/2003 הברית הלאומית הדמוקרטית נגד ועדת הבחירות לכנסת השש-עשרה; אישור בחירות 11280/2003 ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השש-עשרה נגד חבר הכנסת אחמד טיבי (ההחלטות פורסמו ללא נימוקים ביום 9.1.2003).

46. לעניין החלטות ועדת הבחירות המרכזית בעניין עזמי בשארה, מפלגת בל"ד ואחמד טיבי ראו בהמשך במחקר זה.

47. עדאלה - המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל קיבל לידיו את ייצוג חברי הכנסת והמפלגות הערביות שעמדו לפני איום בהדחה על ידי ועדת הבחירות המרכזית. המרכז גם ייצג את בל"ד ואת חברי הכנסת בשארה וטיבי בבית המשפט העליון.

להשתתפות פוליטית פעילה. מי שעקב אחר התנהלות העניינים בתקופת הבחירות ואחריה יבחין בנקל כי מאוחר יותר יוחסה לאיומי הפסילה חשיבות בגין האפשרות לרתום אותן לטובת רווחים מפלגתיים ערב הבחירות, אולם לאחר מכן הנושא נשכח ולא הוזכר בשום רמה של העשייה הפוליטית של המיעוט הערבי בישראל.

המעגל החיצוני

הזירה הפוליטית בישראל, ובכלל זה הזירה הפוליטית הערבית, מושפעת ממשתנים שונים. בחלק זה של המאמר נבחן כיצד השפיעו חלקם על הצבעת הערבים בבחירות האחרונות. נתמקד בגורמים הבאים: האינתיפאדה והכיבוש מחדש של הגדה המערבית ורצועת עזה, תפקידן של מדינות ערב ותפקידן של רשתות הלוויין הערביות.

הכיבוש מחדש של הגדה המערבית ורצועת עזה והפגיעה ברשות הפלסטינית

ישראל הגיבה על אינתיפאדת אל-אקסא שפרצה ב-28 בספטמבר 2000 בכיבוש השטחים הפלסטיניים ופרישת כוחות בגדה המערבית וברצועה, תוך התעלמות מוחלטת מן ההסכמים שנחתמו עם הפלסטינים. כיבוש זה לווה בפעילות צבאית ממושכת שכוונה לדכא את האינתיפאדה ולהכניע את ההתנגדות הפלסטינית כדי להגיע לפתרון פוליטי נוח לישראל. אף שהכיבוש-מחדש החל בהכוונתה ובניהולה של ממשלת ברק, הוא נמשך בתוקפנות רבה יותר לאחר הרכבת ממשלתו של שרון בתחילת שנת 2001.

במחצית הראשונה של 2002 הסלימה התוקפנות הישראלית נגד הפלסטינים בפלישה לערים הפלסטיניות, הפצצת יושביהם מן היבשה והאוויר, הריסת בניין המועצה המחוקקת וההנהגה הפלסטינית, הגבלת תנועותיו של הנשיא הפלסטיני יאסר ערפאת ומעצרים של מנהיגים רבים בהנהגה הפלסטינית. יותר מ-2000 פלסטינים נהרגו, מתחילת האינתיפאדה ועד סוף 2002, קרוב ל-9,000 נעצרו, והכלכלה הפלסטינית ניזוקה קשות על כל מרכיביה.⁴⁸ בתקופה זו התרחשו אירועים דרמטיים כמו כיבוש מחנה הפליטים ג'נין והריסת חלק ממנו, כיבוש העיר העתיקה של נאבלוס, בנוסף לניתוק הרצף בין הערים והכפרים הפלסטיניים מתחילת האינתיפאדה ובידוד מוחלט של יישובים שלמים. מצב זה נשאר בעינו עד יום הבחירות. כמעט לא עבר יום שהכוחות הישראליים לא הרגו פלסטינים, הרסו בתים, עקרו עצים והטילו עוצר על ערים וכפרים. בה בעת המשיכו לקום התנחלויות יהודיות חדשות שקבעו עובדות בשטח, כדי לנצל אותן במשא ומתן עתידי.

המצב הזה השפיע למן היום הראשון על האזרחים הפלסטינים בישראל, בייחוד בתחום הפוליטי. בסקר דעת קהל של מרכז "מדה", סברו 74 אחוז מהנסקרים כי מטרת הפעולות של הצבא הישראלי היא לשבור את כוח ההתנגדות של העם הפלסטיני (סעאבנה ואח', 2003). כמו כן הראה הסקר שלמיעוט

48. ראו הדו"ח השנתי השמיני של האגודה הפלסטינית העצמאית לזכויות האזרח באתר האינטרנט שלה:

<http://www.palestine-info.info/arabic/palestoday/reports/report2003/haya.htm>

הפלסטיני בישראל עניין רב במתרחש בגדה המערבית וברצועת עזה. 92 אחוז מהנסקרים השיבו כי הם עוקבים אחר המתרחש בכלי התקשורת. מתוכם, 68 אחוז עקבו אחר החדשות דרך קבע. יש להזכיר כאן כי המדיניות נגד הפלסטינים הונהגה בידי ממשלת אחדות לאומית בראשות שרון, וכי למפלגת העבודה היה בה חלק פעיל עד שפרשה מהממשלה באוקטובר 2002 מטעמים שאין להם דבר עם מדיניות זו. כן יש להעיר כי המדיניות הזאת זכתה לתמיכה גורפת בקרב הציבור היהודי בישראל.⁴⁹

אך טבעי היה לצפות שאירועים אלה יותירו חותם על התנהלות הבוחרים הערבים, לפחות בכל הקשור לנוכחותם להעניק את קולם למפלגות הציוניות המיוצגות בממשלה. אולם השאלה היא באיזו מידה השפיעו מאורעות אלה על עצם ההשתתפות או על ההימנעות מהשתתפות בבחירות, בין אם מטעמי מחאה ובין אם מתוך דחיית הלגיטימציה של ההשתתפות בבחירות למסד המבצע מדיניות ומעשים כאלה.

תפקידן של מדינות ערב

בניגוד לעבר, הפעם לא נרשמו ניסיונות בולטים של משטרים ערביים ושל הרשות הפלסטינית (ואש"ף בעבר) להתערב בבחירות בישראל לטובת מפלגות ערביות. בעבר קרה שהמפלגות עצמן קראו להתערבות כזו, כדי לרתום את הגורמים הללו לתחרות הפנימית ברחוב הערבי. לשינוי זה כמה טעמים אפשריים: ראשית,

49. סקר דעת קהל של עיתון "מעריב" בנושא הפלישה הצבאית לשטחים הפלסטינים בגדה המערבית ורצועת עזה, מתאריך 12.4.2002. גילה כי 75 אחוז מהנסקרים תומכים בכיבוש מחדש (מבצע חומת מגן) וכי 62 אחוז מתוכם תומכים בגירושו של הנשיא הפלסטיני יאסר ערפאת. 51 אחוז מהנשאלים אמרו שלישראל אסור להיענות לקריאתו של נשיא ארה"ב ג'ורג' בוש שהצהיר כי עליה לסגת משטחי הרשות הפלסטינית שכבשה מחדש.

חולשתה של הרשות הפלסטינית לאחר הפלישה הישראלית לשטחיה וכיתורו של הנשיא ערפאת במוקטעה גרמו לרשות הפלסטינית לעסוק בבעיות הנובעות מהפלישה, ההרג, ההרס והחורבן שנלוו לה; שנית, החזרה לשיטת הבחירה הבלתי ישירה הורידה מן הפרק את האפשרות להמליץ להצביע למועמד שאינו מהימין בלי להצביע כך גם למפלגתו. בעבר קראו גורמים ערבים בפומבי למצביעים הערבים לתת את קולם למועמד מסוים (כמו למשל במקרה של אהוד ברק) ללא צורך להצביע למפלגתו; שלישית, הצורך להשפיע באופן ישיר פחת, ונוצרה הסתפקות בהשפעה עקיפה - אם ניתן לומר כך - דרך אמצעי התקשורת. תחנות טלוויזיה ורדיו ערביות נגישות כיום כמעט בכל בית ערבי בישראל. נתייחס להלן לנושא זה.

הבחירות וערוצי הלוויין הערביים

מהמחצית השנייה של שנות התשעים חלה עלייה מתמדת במספר ערוצי הלוויין שצופים בהם הערבים בישראל. להתפשטותם של ערוצים אלה היתה השפעה ברורה על דפוסי הצפייה ושעות הפנאי. הם השפיעו השפעה מרחיקת לכת על הקשר בין הצופים הערבים למתרחש בעולם הערבי ברמה הפוליטית, התרבותית והחברתית, ומתוך כך על זהותם האינדיווידואלית של הערבים ועל עמדותיהם (רינאוי, 2003).

הבחירות האחרונות זכו, יותר מאשר בעבר, להתעניינות גוברת של העולם הערבי בהצבעתו של המיעוט הפלסטיני בישראל ובפוליטיקה הפנימית שלו. התעניינות זו הקציבה למועמדים זמן תקשורתי ו"תעמולתי" יקר ערך. תחנות טלוויזיה ורדיו כמו MBC, אל-ג'זירה, אבו-די'בי, אל-מוסתקבל ואחרות שידרו

ראיונות רבים עם מועמדים ערבים. חלקן אף הקדישו תוכניות מיוחדות לבחירות בישראל ולקול הערבי. באופן טבעי ליבו שידורים אלה את התחרות בין המפלגות הערביות. התחנה הלבנונית אל-מוסתקבל היא דוגמה בולטת לכך. בשבועיים שקדמו לבחירות שידרה התחנה גינגל שכותרתו "קולי הוא כבודי", כדי להאיץ בערבים להצביע. כמו כן אירחה התוכנית הפופולרית "נשאים בבית", בהגשתו של העיתונאי והמשורר זאהי והבה, את ח"כ בשארה ב-21 בינואר 2003. יום לפני הבחירות, ב-27 בינואר 2003, הקדישה התחנה תוכנית שלמה לבחירות בישראל ואירחה מועמדים ומקורבים של בל"ד בלבד. ההודעה על שידור התוכנית עוררה זעם בקרב המתמודדים האחרים: תנועת ש"ס, המייצגת את החרדים המזרחים, פנתה לוועדת הבחירות המרכזית - אולי בהמלצת גורמים ערביים - בבקשה למנוע את השידור בטענה שהוא מפר את חוק תעמולת הבחירות. ש"ס משכה את תביעתה לאחר שמועמדי בל"ד התחייבו שלא לנצל את התוכניות לתעמולה גלויה לטובת מפלגתם.⁵⁰ ואולם בסוף התוכנית פנתה המגישה לגיווה קאסם מהאולפן בביירות בקריאה גלויה למחצה להצביע לבל"ד. בעקבות זאת האשימו חברי הכנסת הערבים את סוריה ולבנון בתמיכה בבשארה.⁵¹

תחנות הלוויין הערביות ממלאות כיום תפקיד חשוב בגיבוש תודעה פוליטית בקרב המיעוט הפלסטיני בישראל, וממלאות את הוואקום שנוצר עם הרחקת נציגיו מהתקשורת

50. ראו הודעה לעיתונות של ועדת הבחירות המרכזית מיום 27.1.2003: www.knesset.gov.il/elections16/heb/cec/view_announcement.asp?id=61

51. הארץ, 24.1.2003.

העברית והזנחת ענייניו ותחומי התעניינותו. תחנות הלוויין מהוות כיום תחליף לתקשורת העברית, לגירסותיה ולפרשנות שלה למתרחש בתחומי החיים השונים. מסקרים שנערכו בקרב המיעוט הערבי בישראל על דפוסי צפייה ומקורות מידע לאירועים פוליטיים עולה כי ערוצי הלוויין הערביים הם מקור חשוב. סקר של מרכז "מדה" הראה כי 88 אחוז מהאזרחים הערבים בישראל עוקבים אחר האירועים בגדה המערבית וברצועת עזה דרך ערוצי הלוויין הערביים. בה בעת עוקבים 39 אחוז מתוכם אחר החדשות גם בערוצים הישראליים. ב-82 אחוז מהמקרים הצפייה בערוצים הישראליים היא תוספת לצפייה בערוצים הערביים ולא במקומה. ההעדפה הבולטת של ערוצי הלוויין על פני התחנות הישראליות נובעת ממשבר האמון בין האזרחים הערבים הפלסטינים בישראל לבין מוסדות המדינה, שאותם מייצגת התקשורת (סעאבנה ואחרים, 2003).

פרק שלישי:

ניתוח תוצאות הבחירות

בתחילת שנת 2003 הגיע מניין תושבי ישראל ל-6,658,300 תושבים,⁵² מתוכם 16 אחוז ערבים.⁵³ האזרחים הפלסטינים מתגוררים ביותר ממאה כפרים ערביים, עשר ערים ערביות ושש ערים מעורבות (ערביות-יהודיות),⁵⁴ וכן בכ-65 כפרים שמדינת ישראל אינה מכירה בהם רשמית. כ-29.3 אחוז מהאזרחים הערבים מתגוררים בערים ערביות, 8.4 אחוזים בערים מעורבות, 56 אחוז מתגוררים בכפרים גדולים וקטנים, והיתר (7.1 אחוזים) בעשרות הכפרים הבלתי מוכרים.⁵⁵

מבחינת הפרישה הגיאוגרפית, האזרחים הערבים פרושים בארבעה אזורים עיקריים. 56 אחוז מכלל התושבים הערבים חיים בגליל, 25 אחוז במשולש הצפוני והדרומי, 9 אחוזים בנגב ו-8.4 אחוזים בערים המעורבות בצפון ובמרכז הארץ.⁵⁶

-
52. ראו אתר האינטרנט של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בישראל: www.cbs.gov.il.
53. על פי הנתונים האחרונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מגיע מספרם של התושבים הערבים החיים בישראל ל-1,271,900. אם נוציא ממניין זה את מספרם של תושבי ירושלים הערבית ורמת הגולן הכבושות, מגיע שיעור הערבים בישראל ל-16 אחוז מכלל התושבים. ר' מקור קודם.
54. חיפה, עכו, יפו, לוד, רמלה, ונצרת עילית, שהוקמה במקור כעיר יהודית.
55. ראו נתונים של "מדה" בנושא פרישת התושבים בקרב המיעוט הערבי בישראל באתר האינטרנט: www.mada-research.org. הכפרים הבלתי-מוכרים אינם נכללים ברשימת הכפרים והערים הזוכים להכרה חוקית. הם אינם מופיעים על המפה, אף שרובם היו קיימים עוד לפני הנכבה והקמת מדינת ישראל.
56. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **הדוח הסטטיסטי השנתי לישראל מס' 53**, 2003.

ערב הבחירות לכנסת ה-16 הגיע מספר בעלי זכות הבחירה הערבים ל-559,000 מתוך 4,300,000 בעלי זכות בחירה השווים בישראל.⁵⁷ שיעורם מגיע אם כן ל-13 אחוז מכלל בעלי זכות הבחירה. בבחירות לכנסת בשנת 1999 היה מספרם של בעלי זכות הבחירה הערבים כ-437,110 (גאנם ואוסצקי-לזר, 1999).

תוצאות הבחירות היו ניצחון גדול לימין. הליכוד הגדיל את מספר המושבים שלו בכנסת ל-38. בפני שרון עמדו אפשרויות שונות להרכבה קלה של קואליציה בראשותו. הוא היה יכול להרכיב קואליציה עם המפלגות החרדיות דוגמת ש"ס ויהדות התורה בנוסף למפלגת האיחוד הלאומי והמפד"ל, אולם הוא בחר להרכיב את הקואליציה עם מפלגת המרכז שינוי בהנהגת יוסף (טומי) לפיד, המפד"ל, האיחוד הלאומי ומפלגת המהגרים הרוסים ישראל בעלייה, שקיבלה רק שני מושבים בבחירות האחרונות והחליטה להתמזג עם הליכוד.

57. הודעת עדכון נתונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בישראל מ-22.1.2003. אחוז בעלי זכות הבחירה הערבים קטן באופן כללי משיעורם בקרב כלל האוכלוסייה בשל ההבדלים בפרישת התושבים לפי חתך גיל בין יהודים וערבים. מהודעת עדכון הנתונים של המוסלמים בישראל (הנתונים כוללים גם את ירושלים הערבית) שפרסמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ב-11.2.2003 עולה כי חתך הגילים 0-14 כולל 42 אחוז מוסלמים, בעוד ששיעור היהודים בארץ בחתך גילים זה מגיע ל-26 אחוז. ראו גם אתר האינטרנט של בנק המידע על המיעוט הערבי בישראל: www.rekaz.org. שם אפשר למצוא מידע על התפלגות קבוצות גיל ביחס למיעוט הערבי והתושבים היהודים.

**טבלה 1: תוצאות הבחירות הכלליות לכנסת ה-16 והתפלגות הקולות
המנדטים בהשוואה לכנסת ה-15**

חלוקת מנדטים בבחירות 2003	מספר קולות בבחירות 2003	חלוקת מנדטים בבחירות 1999	מספר קולות בבחירות 1999	הרשימה
38	925279	19	468103	הליכוד
19	455183	26	670484	העבודה
15	386535	6	167748	שינוי
11	258879	17	430676	שיס
7	173973	8	186334	האיחוד הלאומי
6	164122	10	253525	מרצ
6	132370	5	140307	מפד"ל
5	135087	5	125741	יהדות התורה
3	93819	4	87022	חד"ש ותע"ל
2	86808	2	64143	עם אחד
2	71299	2	66103	בלי"ד
-	67719	6	171705	ישראל בעלייה
-	65551	5	114810	רע"מ
-	37855	-	34029	עלה ירוק
-	63202	-	-	חירות
-	20571	-	-	האיחוד הלאומי המתקדם

עם זאת, חלה ירידה ניכרת בכוחן של המפלגות המרכיבות את הזרם הנגדי: מספר המושבים של מפלגת העבודה בכנסת ירד מ-26 ל-19, ומספר מושביה של מרצ ירד מעשרה לשישה. נתמקד להלן במאפיינים המרכזיים של תוצאות הבחירות בקרב המיעוט הערבי.

צניחה באחוזי ההצבעה

הבחירות לכנסת ה-16 התאפיינו בצניחה ניכרת באחוזי ההצבעה בהשוואה לכל מערכות הבחירות הפרלמנטריות שהתקיימו

בישראל מאז הקמתה. הדבר ניכר הן בשיעור ההצבעה הכללי והן בשיעור ההצבעה מתוך בעלי זכות הבחירה הערבים. בבחירות לכנסת ה-15 הגיע אחוז ההצבעה בקרב הערבים לכ-75, ובבחירות האחרונות הצטמצם והגיע לשיעור חסר תקדים של 62 אחוז בלבד. יש המייחסים זאת להחרמת הבחירות בידי חלק מבעלי זכות הבחירה הערבים כמנגנון פוליטי קולקטיבי, אולם הדבר דורש הוכחה. בפרק הרביעי נדון בסוגיית ההחרמה ביתר פירוט.

טבלה 2: השתתפות הערבים בבחירות לכנסת בשנים 1949 - 2003 (אחוזים)

השנה	אחוז הערבים מכלל בעלי זכות הבחירה	אחוז המצביעים הערבים	אחוז המצביעים הכללי
1949	9.5	69.3	86.9
1951	11.6	85.5	75.1
1955	9.0	91.0	82.8
1959	8.2	88.9	81.6
1961	7.7	85.5	81.4
1965	8.3	87.8	83.0
1969	8.4	82.0	81.7
1973	8.4	80.0	78.6
1977	9.2	75.0	78.5
1981	9.8	59.7	78.5
1984	13.0	73.7	78.8
1988	14.3	75.5	79.7
1992	13.0	69.7	78.2
1996	10.4	77.3	79.3
1999	10.7	75.2	78.7
2003	13.0	62.0	68.0

תמורות במאזן הכוחות בין המפלגות הערביות

בעקבות הבחירות האחרונות הצליחו שלוש מפלגות ערביות - חד"ש, בל"ד ורע"מ - לעבור את אחוז החסימה ולקבל ייצוג בכנסת ה-16. חד"ש קיבלה את מספר הקולות הגדול ביותר - 93,819 קולות, אחריה בל"ד עם 71,299 קולות, ולאחר מכן רע"מ, שזכתה ל-65,551 קולות. למרות הפער במספר הקולות בין חד"ש לבל"ד מיוצגות שתי המפלגות בשלושה מנדטים. רע"מ קיבלה שני מנדטים (ראו טבלה 1). מפלגת האיחוד הלאומי (של האשם מחאמיד) קיבלה 20,571 קולות, אך לא הצליחה לעבור את אחוז החסימה.

טבלה 3: התפלגות קולות הערבים בבחירות 2003

מנדטים	אחוז	מספר הקולות	הרשימה
3	26	93,819	חד"ש
3	20	71,299	בל"ד
2	18	65,551	רע"מ
0	6	20,571	האיחוד
-	30	106,290	שאר המפלגות
-	100	357,530	סך הכל

ארבע המפלגות הערביות שהתחרו קיבלו ביחד כ-70 אחוז מקולות הבחורים הערבים לפי החלוקה הבאה: חד"ש קיבלה 26 אחוז מכלל קולות המצביעים הערבים, בל"ד 20 אחוז, רע"מ 18 אחוז, והאיחוד 6 אחוזים מכלל הקולות. הקולות הנתורים, 30 אחוז, הצביעו למפלגות לא-ערביות. כפי שנפרט בהמשך, מהשוואה בין תוצאות הבחירות בשנים 2003 ו-1999

ניתן ללמוד על התמורות שחלו בכוחן של המפלגות הללו. השינוי הגדול ביותר היה הירידה בכוחה של רע"מ. בבחירות 1999 זכתה רשימה זו בכ-30 אחוז מקולות הבחורים הערבים. בשנת 2003 הצטמצם שיעור התמיכה בה ל-18 אחוז בלבד (קרי, 60 אחוז מכוחה בשנת 1999). נראה כי חלק מן הגורמים שחוללו הידרדרות זו בכוחה של הרשימה הם ארגוניים, ומקורם בסכסוכים בעניין המועמדים במקומות הראשונים. אלה השפיעו באופן ישיר על נכונותם של פעילי המפלגות המרכיבות את הרשימה המאוחדת לפעול להצלחתה בבחירות ולהגדיל את מספר המצביעים. סכסוכים אלה הפכו לפומביים עם היוודע תוצאות הבחירות, לאחר תקופה ארוכה שבה ניסו מנהיגי המפלגות החברות ברע"מ להסתירם.⁵⁸ מלבדם, ניתן לייחס את הכישלון לתפקודם הפרלמנטרי של חלק מחברי הכנסת של הרשימה בכנסת ה-15, שאינו משתווה לתפקודם של הגושים הערביים האחרים. אפשר גם לטעון שנציגיה של רע"מ והתנהלותה לא קרצו לרבים המשתייכים לזרם האיסלאמי הרעיוני והפוליטי. לעומת זאת, הזרם החוץ-פרלמנטרי של התנועה האיסלאמית, בהנהגת השיח' ראד סלאח מאום אל-פחם והשיח' כמאל ח'טיב מכפר כנא ידוע גם בקרב מתנגדיו כבעל עמדות מדיניות ושיטות פעולה

58. לאחר פרסום התוצאות כבשו חילופי ההאשמות בין מנהיגי מפלגות אלה את העמודים הראשונים בעיתוני סוף השבוע הערביים שהתפרסמו ביום שישי הראשון לאחר הבחירות (31.1.2003). עבד אלוהאב דראושה יז"ר המפלגה הדמוקרטית הערבית היה סבור כי הרכב הרשימה כפי שהופיעה, ההסכמה להעמיד את מוחמד חסן כנעאן במקום הרביעי בה, והסכסוכים בתוך התנועה האסלאמית בנוגע למקום השלישי, היו כולם גורמים שתרמו לכשלון משום שהם גרמו לכך שפעילים רבים לא השקיעו את המאמצים הנדרשים למשך מצביעים ולהביא אותם לקלפיות ביום הבחירות. מצד שני, האשימו מנהיגים בתנועה האסלאמית את מפלגתו של דראושה כי פעיליה לא התאמצו בבחירות לאחר שהבטיחו את נצחונם של מועמד המפלגה, ח"כ טלב א-סאנע במקום השני אחרי עבד אל מאלכ דהאממה מהתנועה האסלאמית. ועדיין לא הזכרנו את הבסיס הארגוני החלש לפי כל קנה מידה של המפלגה הדמוקרטית הערבית.

עממיות יותר, והוא זוכה לפופולריות רבה יותר. זרם זה קרא להחרמת הבחירות האחרונות - עוד סיבה אפשרית להיחלשותה של רע"מ בקלפיות.

ניתן להבחין בעלייה בכוחן של בל"ד וחד"ש בהשוואה לבחירות 1999. שיעור המצביעים הערבים לחד"ש עלה מ-21 אחוז בבחירות 1999 ל-26 אחוז מבין הבוחרים בבחירות האחרונות. שיעור המצביעים הערבים לבל"ד עלה מ-17 אחוז ל-20 אחוז מבין הבוחרים.⁵⁹ קשה לקבוע את מידת ההשפעה של כל אחד מהגורמים הפוליטיים והארגוניים לעלייה זו, אך ברור שכל הגורמים פעלו יחד ליצירת האפקט הכללי, החל בירידה בשיעור ההצבעה בקרב בעלי זכות הבחירה הערבים וכלה בירידה במעמדן של מפלגות ציוניות (כגון העבודה ומרצ) בקרב האזרחים הערבים, יחד עם השפעתה של אינת'פאדת אל-אקסא על חיזוק השיח הלאומי הערבי.

למרות שינוי שיטת הבחירות, בבחירות 2003 שמרו המפלגות הערביות על כוחן לעומת מפלגות לא-ערביות. חד"ש, בל"ד ורע"מ זכו יחד בבחירות 1999 ב-69 אחוז מקולות הבוחרים הערבים. בבחירות 2003 זכו אותן מפלגות, יחד עם מפלגת האחדות, ב-70 אחוז מכלל הקולות. אם נוציא מכלל אפשרות שאחוז גדול מן הקולות שהצביעו למפלגות ערביות בבחירות 1999 עברו למפלגות לא-ערביות בבחירות 2003 או להפך, התוצאות מראות כי השינוי העיקרי חל בכוחן של המפלגות הערביות זו לעומת זו. ירידה של 12 אחוז בכוחה של רע"מ, למשל, התבטאה בהתחזקותן של חד"ש ובל"ד גם יחד.

59. למרות העלייה בשיעורי ההצבעה בקרב הבוחרים, כוחן של שתי המפלגות ירד בקרב כלל הזכאים לבחור בנין הירידה בשיעור ההשתתפות לבחור.

טבלה 4: התפלגות קולות הערבים מאז 1949 ועד 2003 (אחוזים)

השנה	אחוז ההצבעה	מק"י, רק"ח, חד"ש	רשימות לוויין ערביות	המתקדמת	בלי"ד	המאוחדת	האיחוד	העבודה	אחר
1949	69	22	51					10	17
1951	86	16	55					11	18
1955	90	15	48					14	23
1959	85	11	42					10	37
1961	83	22	40					10	28
1965	82	23	38					13	26
1969	80	28	40					17	15
1973	73	37	27					17	23
1977	74	50	16					11	23
1981	68	47	12					29	22
1984	72	32		18				26	24
1988	74	33		15		11		16	25
1992	70	23		9		15		20	33
1996	77	37				27		16	17
1999	75	22			17	31		8	22
2003	62	26	-	-	20	18	6	8	22

הירידה באחוז ההצבעה למפלגות הציוניות והדתיות היהודיות

בבחירות 2003 זכו המפלגות הלא-הערביות ב-29.4 אחוז מקולות הבוחרים הערבים. אחוז זהה לזה שהשיגו בבחירות 1999. התפלגות הקולות בין המפלגות הלא-ערביות בכנסת ה-16 היתה: 7.5 אחוזים לעבודה, 5.8 אחוזים לעם אחד, 4.1 אחוזים למרצ, 8.4 אחוזים לליכוד ולמפלגות הדתיות, 3.6 אחוזים למפלגות יהודיות אחרות.

בכל הנוגע לחלקן של המפלגות הציוניות מקולות הבוחרים הערבים, השוואה בין תוצאות אלה לבין הבחירות משנת 1999 אינה מצביעה על הבדל סטטיסטי מהותי. השינוי היחיד הוא בחלוקת אותו אחוז מקולות הבוחרים הערבים בין המפלגות הציוניות, אחוז שנותר כפי שהיה בשתי מערכות הבחירות האחרונות. כך, למשל, ניתן להבחין בעלייה בכוחה של מפלגת עם אחד, 2.9 אחוזים מכלל הקולות הערבים בבחירות 1999, לעומת 5.8 אחוזים בבחירות 2003. ניתן לייחס עלייה זו לצירופם של מועמדים ערבים לרשימה, שמשכו קולות של ערבים בשל שליטת המפלגה בהסתדרות. לעומת זאת חלה ירידה באחוז הקולות שקיבלו מרצ ושי"ס. מכל מקום, אלה היו שינויים מזעריים, כפי שניתן לראות בטבלה הבאה:

טבלה 5: התפלגות הקולות הערביים למפלגות הלא-ערביות בשנים 1992-2003 (אחוזים)

2003	1999	1996	1992	
7.5	7.4	16.6	20.3	העבודה
21.9	22	17	33	מפלגות יהודיות אחרות
29.4	29.4	33.6	53.3	סך הכל

השוואה בין תוצאות הבחירות האחרונות לתוצאות של הבחירות לכנסת ה-13 והכנסת ה-14 מצביעה על ירידה ליניארית באחוז הקולות הערביים שנתינים למפלגות ציוניות. בבחירות 1992,

למשל, זכו המפלגות הלא-ערביות (ציוניות ויהודיות) בשיעור של 53 אחוז מכלל קולות הערבים, ומהם זכתה מפלגת העבודה ב-20.3 אחוז. בבחירות 1996 חלה ירידה חדה באחוז המצביעים למפלגות לא-ערביות, והגיע ל-33.6 אחוז שהתחלקו בין העבודה (16.6 אחוז) למרצ (10.5 אחוז). הגורם העיקרי לירידה זו נעוץ בשינוי שיטת הבחירות. בבחירות לכנסת ה-15 וה-16 נמשכה מגמת הירידה והגיעה ל-29.4 אחוז.

כפי שציינו קודם, חלק מהפרשנים ניבאו ערב הבחירות עלייה באחוז ההצבעה של הערבים למפלגות הציוניות, ובמיוחד לגדולות שבהן, בגלל ביטול ההצבעה הכפולה והחזרת השיטה שהיתה נהוגה עד 1992. אולם נבואות אלה התבדו, ושיעור ההצבעה למפלגות הציוניות פחת. זוהי ירידה משמעותית בתמיכת הערבים בהן, במיוחד בעבודה ובמרצ, שנהגו לזכות ברוב הקולות בעבר.

את הירידה בתמיכה במפלגות הציוניות אפשר לייחס לכמה סיבות. הראשונה היא שהבוחרים הערבים אימצו בהדרגה דפוס הצבעה שניתן לכנותו **הצבעת זהות**, כלומר הצבעה הנותנת משקל רב לסוגיית ההשתייכות הערבית והפלסטינית (קופמן וישראל, 1996; Rouhana, 1986). שיקולים אלה גוברים ככל שגובר המתח בין ישראל לפלסטינים והעולם הערבי. הם אינם מתקיימים בחלל פוליטי ותקשורתי ריק, אלא ניזונים מפעילות המפלגות הערביות בזירה המקומית, מעמדותיה של ההנהגה הפלסטינית והערבית, ומהמשך ההתנגדות הפלסטינית לכיבוש הישראלי. כפי שצוין לעיל, כלי התקשורת ממלאים תפקיד חשוב בעידוד שיקולי הזהות בתהליך ההצבעה למפלגות הערביות.

כן אנו מבחינים בדפוס של **הצבעת מחאה**. יש לשער שהפגנות המחאה באוקטובר 2000 והריגתם של 13 מפגינים ערבים בידי כוחות הביטחון, כמו גם חלקה של מפלגת העבודה במדיניות אלימה זו והשתיקה של מרצ, כולם גורמים שהגבירו את הצבעת המחאה בקרב הבוחרים הערבים. "הצבעת מחאה" שונה מ"הצבעת זהות" בכך שאינה בהכרח הצבעה עקרונית, והיא מושפעת מהנסיבות שאופפות את מערכת הבחירות.

העלייה בכוחן של המפלגות הערביות, השיפור בתפקודן בהגנה על זכויות הפרט והזכויות הקולקטיביות של הערבים, הבהירות בעמדותיהן המדיניות, הדגשת הזהות הפלסטינית וכיוצא באלה משכו מצביעים ערבים רבים להצביע להן. הכישלון הצפוי של מפלגת העבודה ובנות בריתה המסורתיות תרם גם הוא ללא ספק להתרחקותם של המצביעים הערבים.

אשר לש"ס, הירידה באחוז המצביעים הערבים למפלגה נובע מעמדותיה הימניות הקיצוניות תחת הנהגתו של אלי ישי, שכהן כשר הפנים. עמדותיה הקיצוניות של המפלגה כלפי ההנהגה הפלסטינית והעם הפלסטיני בלטו במיוחד במהלך אינתיפאדת אל-אקסא, עם הדרישה לסלק את ההנהגה הפלסטינית, והעוינות והתוקפנות כלפי המיעוט הערבי בישראל והנהגתו הפוליטית. הדברים מצאו ביטוי בהצהרותיהם של שרי ש"ס ומנהיגם הרוחני הרב עובדיה יוסף, בשלילת אזרחותו של אזרח ערבי ובאיום לשלול אותה מאזרחים אחרים שהואשמו בסיוע למבצעי פיגועי התאבדות בישראל, בהקפאת תהליך איחוד המשפחות וההתאזרחות לפלסטינים ועוד (סולטאני, 2003).

משתנים דמוגרפיים וגיאוגרפיים בעלי זיקה לדפוס ההצבעה

נוסף על הניתוח שהצגנו לגבי הירידה בשיעורי ההצבעה של הערבים למפלגות הציוניות, עלינו לבחון נתונים אחרים שמשפיעים עליה. בחרנו להתמקד בהשפעתם של כמה גורמים: מגזרי האוכלוסייה השונים בקרב המיעוט הערבי, גודל העיירה, המין, ההשתייכות הדתית והעיירות והערים המעורבות.

קבוצות שונות בקרב המיעוט הערבי

תוצאות הבחירות לכנסת ה-16 מצביעות על התפלגות בלתי שווה של הקולות שקיבלו המפלגות הציוניות מהבוחרים בערים ובכפרים הערביים. ניתוח התוצאות מלמד כי המקור להצבעה למפלגות הציוניות הוא בעיקר קולות הבוחרים בכפרים הדרוזיים והבדוויים בגליל, הרבה יותר מאשר בכפרים ערביים אחרים בגליל ובמשולש או בכפרים הבדוויים בנגב. אחוזי ההצבעה למפלגות לא-ערביות בעיירות הדרוזיות הגיעו ל-89 אחוז, לעומת 23 אחוז בערים הערביות האחרות (למעט הבדוויים). אחוזי ההצבעה למפלגות ציוניות בעיירות הבדווייות בצפון הגיעו ל-46 אחוז, כפול משיעורן בעיירות ערביות אחרות, ואילו אחוזי ההצבעה למפלגות הציוניות בעיירות הבדווייות בדרום היו 32 אחוז. תופעה זו אינה ייחודית לבחירות 2003 והיא נכונה גם לשנים קודמות (ראו טבלאות 6 ו-7).

עיון בטבלה 6 מעלה כי אחוז ההצבעה למפלגות ציוניות בעיירות הדרוזיות הגיע בבחירות האחרונות לכנסת ל-89 אחוז, לעומת 86 אחוז בבחירות לכנסת ה-15 ו-81 אחוז בכנסת ה-14. ייתכן שאפשר להסביר זאת בהצבעה הכפולה ב-1996 וב-1999.

בבחירות האחרונות היה אחוז ההצבעה למפלגות הציוניות בכפרים הדרוזיים דומה לאחוז זה בבחירות 1992, ועמד על כ- 91 אחוז. מכאן מתברר שרוב התמיכה במפלגות הציוניות בקרב האוכלוסייה ערבית בא מקרב המצביעים הדרוזיים והמצביעים הבדווים בצפון.

טבלה 6: התפלגות קולות הדרוזים ברשימות השונות בשנים 1992-2003 (אחוזים)

	1992	1996	1999	2003
רע"מ	3	5	3	3
חד"ש	7	14	5	4
בלי"ד	-	-	6	4
העבודה	29	40	24	27
הליכוד	25	12	8	20
מרצ	8	12	5	4
ש"ס	7	4	10	10
אחר	21	12	38	29
סך הכל למפלגות ערביות	9	19	14	11
סך הכל למפלגות לא - ערביות	91	81	86	89

המפליא הוא שאחוז ההצבעה לליכוד עלה מ-8 אחוזים בשנת 1999 ל-20 אחוז מכלל הבוחרים בעיירות הדרוזיות בשנת 2003, ואילו מפלגת העבודה קצרה 27 אחוז מקולות המצביעים בכפרים אלו, יותר מהשיעור שזכתה לו במגזר היהודי.

טבלה 7 משקפת את השוני העמוק בין דפוסי ההצבעה בכפרים הדרוזיים ובין הכפרים הערביים הלא-דרוזיים. עוד מראה טבלה 7 שדפוסי ההצבעה בכפרים הבדווים בצפון שונים אף הם מדפוסי ההצבעה של הערבים בכלל. על מנת לנתח את

השוני הזה ולהסבירו ראוי לערוך מחקר מיוחד.

טבלה 7: התפלגות הקולות בין המפלגות הערביות למפלגות היהודיות לפי יישוב (אחוזים)

אופי היישוב	אופי המפלגה	אחוז
יישוב לא בדווי ולא דרוזי	יהודית	23
	ערבית	77
	כל המפלגות	100
יישוב בדווי בצפון	יהודית	46
	ערבית	54
	כל המפלגות	100
יישוב בדווי בנגב	יהודית	32
	ערבית	68
	כל המפלגות	100
יישוב דרוזי	יהודית	89
	ערבית	11
	כל המפלגות	100

גודל העיירה

הגורם השני שנבדק היה גודל העיירה, והשפעתו על אחוזי ההצבעה למפלגות הערביות לעומת מפלגות לא-ערביות. לשם כך חילקנו את העיירות הערביות לעיירות גדולות (יותר מ-15 אלף נפש), בינוניות (5,000 - 15 אלף נפש) וקטנות (פחות מ-5,000 נפש). תוצאות הבחירות של 2003 מצביעות על יחס ישר

בין גודל העיירה (מבחינת מספר התושבים) לבין אחוזי ההצבעה למפלגות ערביות (ראו טבלה 8). בעיירות הגדולות נרשם שיעור הצבעה של 82 אחוז למפלגות הערביות, לעומת 18 אחוז למפלגות הלא-ערביות; בעיירות הבינוניות נרשם שיעור הצבעה של 73 אחוז למפלגות הערביות לעומת 27 אחוז למפלגות הלא-ערביות; בעיירות הקטנות עומדים שיעורי ההצבעה למפלגות הערביות על 63 אחוז, לעומת 37 אחוז למפלגות הלא-ערביות.

טבלה 8: התפלגות הקולות למפלגות ערביות ויהודיות לפי גודל יישוב, ללא יישובים דרוזיים (אחוזים)

יישוב גדול	יישוב בינוני	יישוב קטן	
20	22	18	בלי"ד
32	28	15	חד"ש
10	5	3	האיחוד
19	18	28	רע"מ
82	73	63	סך הכל
5	6	9	העבודה
1	4	4	הליכוד
3	5	7	מרצ
9	13	17	אחר
18	27	37	סך הכל

יחס זה מופיע גם בבחירות קודמות. בבחירות 1999, למשל, קיבלו הרשימות הערביות בעיירות הגדולות 83 אחוז מקולות הבחורים, בעיירות הבינוניות 68 אחוז ובעיירות הקטנות

62 אחוז. ניתן לייחס זאת להבדלים במצב החברתי והכלכלי בין העיירות השונות. בעיירות הגדולות הקשרים המשפחתיים הם קשרים מרצון, והקשרים המבוססים על משפחתיות וקשרים מסורתיים הם חלשים יותר. בכפרים הקטנים, קשרים מסורתיים (קשרי משפחה, חמולה ושבט) חזקים יותר, ועל כן, נוסף על התחרות הפנימית בין המשפחות הגדולות על השליטה בכפר, הם עשויים לעודד הצבעה קולקטיבית למשפחה מסוימת או למפלגה ציונית גדולה שיכולה לתמוך במשפחה ולקדם את האינטרסים שלה (נויברגר, 1998, עמ' 129-130).

באשר להתפלגות קולות הערבים בתוך המפלגות הערביות לפי גודל העיירה, אנו רואים כי חד"ש זכתה ב- 32 אחוז מקולות הבוחרים הערבים בערים ובריכוזי האוכלוסייה הגדולים, ורק ב-15 אחוז מהקולות בעיירות הקטנות. אם נניח כי המשתנים הקובעים את דפוסי ההצבעה בערים ובכפרים הקטנים תקפים גם לגבי הצבעה למפלגות הערביות, אזי אפשר לומר כי כוחה של חד"ש בערים והעלייה באחוז מצביעיה ככל שהישוב גדל הם הוכחה חיובית לחוסן של חד"ש ולעקיפת השיטות המשפחתיות לגיוס קולות. לעומת זאת, אין הבדלים ברורים בין אחוזי הקולות שקיבלה בל"ד בערים ובכפרים הבינוניים והקטנים. זאת אף על פי שבין הסניפים של בל"ד וחד"ש אין הבדלים משמעותיים בשיטות לגיוס הקולות על ידי כריתת בריתות מקומיות בתוך היישובים בבחירות לכנסת או בבחירות למועצות המקומיות.

אשר לרע"מ, הרי שכוחה עולה ככל שהעיירה קטנה ומכאן שההשפעה של קשרים משפחתיים וחמולתיים על גיוס

מצביעים לטובתה הינה רבה.

ייתכן, כמובן, כי ההבדלים שצוינו בשיעורי ההצבעה לא נובעים רק מגודל העיירה אלא ממשתנים נוספים. לבחינת יחס זה דרוש מחקר ארוך יותר.

מין

גורם שלישי שנבדק הוא ההבדלים בדפוסי ההצבעה של גברים ונשים. בשלושה סקרים שערך מרכז "מדה" בתקופות שונות לפני הבחירות לא התגלו הבדלים משמעותיים בדפוסי ההצבעה בקרב נשים לעומת גברים. ייתכן שהדבר מצביע על דמיון אמיתי בדפוסי ההצבעה, אך ייתכן גם שהסיבה היא שעד כה רוב הנשים עדיין לא השיגו עצמאות שתאפשר להן להצביע באופן שונה מזה של הגברים במשפחתה - בעל, אב, אח וכו'.

טבלה 9: התפלגות קולות הערבים לפי מין (אחוזים)

26-25 ינואר 2002		24 ינואר 2002		15 ינואר 2002		תקופת הסקר
גברים	נשים	גברים	נשים	גברים	נשים	
35	37	31	32	25	31	בל"ד
32	37	36	37	26	29	חדי"ש
15	13	19	13	15	17	רע"מ
13	9	7	12	27	22	העבודה + מרצ
4	4	5	7	7	1	אחר

השתייכות דתית

טבלה 10 מציגה היבט אחר של התפלגות הקולות - הקשר בין דפוסי ההצבעה להשתייכות הדתית של הבוחרים הערבים. הרושם הכללי וחלק מהנתונים מצביעים על קשר כזה, אך השאלות החשובות יותר הן מהי מידת ההשפעה של הדת על ההצבעה, מה אופי ההשפעה ולאיזה כיוון היא מובילה. חלק מהבוחרים הערבים מושפעים מההשתייכות הדתית של המועמדים; כמו כן, כמה מועמדים ניצלו את הקנאות העדתית במערכת הבחירות. עם זאת, לא יהיה נכון להסיק כי ההשתייכות הדתית משפיעה באופן ישיר על ההצבעה, או שהיא משתנה מרכזי בחיזוי דפוסי ההצבעה, במיוחד לאור ההשתייכות הדתית המגוונת של המועמדים הערבים לכנסת מאז הכנסת הראשונה. מאז ועד היום בחרו המצביעים הערבים במועמדים בעלי השתייכויות דתיות שונות (למעט רע"מ, שהזרם האיסלאמי הוא מרכיב עיקרי בה וטבעי שמועמדיה יהיו מוסלמים). מאז הכנסת הראשונה נטו מפלגות השלטון והרשימות הערביות הקשורות אליהן להדגיש את ההשתייכות הדתית של המועמדים, בשירות מדיניות הפילוג העדתי של המיעוטים (לוסטיק, 1985, עמ' 136-140). השלטון דאג להריץ מועמדים בעלי השתייכויות דתיות מגוונות - מוסלמי, נוצרי, דרוזי - במטרה שיפעלו לגייס בוחרים מעדותיהם, לנגח את המועמדים מהעדות האחרות, ולבסס כך את הפיצול.

הנתונים שהצגנו לעיל מגלים שדפוסי ההצבעה של הדרוזים שונים מאלה של שאר הבוחרים הערבים. הבדל זה אינו נעוץ בהשתייכות הדתית כשלעצמה, אלא לדפוסי הקשר

הפוליטי והכלכלי שבין המדינה למיעוט הדרוזי. משחר שנותיה אימצה ישראל מדיניות ברורה להפרדתם של הדרוזים משאר הערבים ולבניית זהות אתנית דרוזית עצמאית (פרו, 2001), מדיניות שהופנמה על ידי רוב הדרוזים ומנהיגותם. המדינה אימצה מדיניות הפרדה גם לגבי המוסלמים והנוצרים (נויברגר, 1998 עמ' 139).

קשה לבחון את ההבדלים בהצבעת הנוצרים והמוסלמים אחרי הבחירות, אלא אם משווים בין התוצאות בעיירות בעלות רוב נוצרי לעומת עיירות בעלות רוב מוסלמי, ששאר המאפיינים שלהן, כמו מספר התושבים, המיקום הגיאוגרפי, המצב הכלכלי וכיו"ב דומים. קל יותר לבדוק מדגם אקראי של קולות לפני הבחירות, ולהשוות את העמדות השונות. הבעיה העיקרית כאן, מלבד הבעיות המובנות בסקרי דעת קהל מסוג זה, היא שזוהי בדיקה של הכוונות להצביע ולא של ההצבעה בפועל. על כן יש להתייחס לכך בזהירות, ולראות בשיטה זו סממן ראשוני בלבד לגבי סוגיית השפעת ההשתייכות העדתית על הצבעת הבוחרים הערבים.

טבלה 10: דפוסי ההצבעה לפי דת (אחוזים)

דרוזי	נוצרי	מוסלמי	
12	28	28	בלי"ד
2	23	29	חד"ש
2	6	18	רע"מ
51	35	22	העבודה + מרצ
32	9	3	אחר
100	100	100	סך הכל

עיון בטבלה 10, המשקפת את תוצאות אחד הסקרים המצויינים לעיל שנערך ב-15 בינואר 2003 על ידי "מדה", מלמד כי בל"ד זכתה ב-28 אחוז בקרב המצביעים המוסלמים, 28 אחוז בין המצביעים הנוצרים ו-12 אחוז בין המצביעים הדרוזים. חד"ש זכתה ב-29 אחוז מקולות המצביעים הנוצרים ו-23 אחוז בקרב המצביעים המוסלמים, אך שני אחוז בלבד מקולות הדרוזים. כבר בהתחלה היה ברור שהתפלגות הקולות לפי דת המצביע תהיה שונה כשמדובר ברע"מ לעומת מפלגות אחרות, בשל התפקיד המרכזי של התנועה האיסלאמית במפלגה. רע"מ זכתה ב-18 אחוז של מצביעים מוסלמים, שישה אחוזים של מצביעים נוצרים, ושני אחוזים בלבד של מצביעים דרוזים. ואילו המפלגות הציוניות - העבודה, מרצ ואחרות - זכו לשיעור גדול של קולות דרוזיים במדגם (83 אחוז), 44 אחוז של מצביעים נוצרים, ו-25 אחוז של מצביעים מוסלמים.

אם כך, ההשתייכות הדתית איננה גורם רב-השפעה בשיקולי ההצבעה של הבוחרים הערבים. התוצאות מצביעות על שיעורי תמיכה דומים בין הנוצרים למוסלמים במפלגות בל"ד וחד"ש. מרבית המצביעים לרע"מ, האיסלאמית בעיקרה, הם מוסלמים. כמו כן, ישנו אחוז גבוה של נוצרים, יותר מאשר מוסלמים, הנוטה להצביע למפלגות ציוניות. את ההבדל הבולט בדפוסי ההצבעה של הדרוזים כפי שהם מופיעים בטבלה אין לייחס להשתייכות הדתית: בין הדרוזים מחד גיסא ובין הנוצרים והמוסלמים מאידך גיסא קיימים הבדלים מהותיים בתפיסת האזרחות והקשר עם המדינה, ואנו מעריכים כי הם המקור לשוני הגדול בהצבעה.

הערים המעורבות

בערים המעורבות נבדקה התפלגות קולות הבוחרים הערבים במטרה לעקוב אחר השפעת הסביבה האנושית המאפיינת את החיים בערים אלה והקשרים בין ערבים ליהודים על ההצבעה. טבלה 11 מראה את התפלגות קולות הבוחרים למפלגות הערביות בערים המעורבות ובשאר הערים הערביות.⁶⁰ ההשוואה ביניהן מראה כי מתוך כלל הקולות של המפלגות הערביות בבחירות 1999 היה חלקן של חד"ש ובל"ד גדול יותר בערים המעורבות מאשר בשאר היישובים הערביים. לגבי בל"ד הדבר נכון גם בבחירות 2003, אך אינו נכון לגבי חד"ש, שזכתה באחוז זהה בערים המעורבות והלא-מעורבות גם יחד.

עוד עולה מההשוואה שמכלל הקולות שניתנו למפלגות הערביות, האחוז שניתן לרע"מ ולאחדות היה גבוה יותר ביישובים הערביים מאשר בערים המעורבות. יותר משני שלישים של הבוחרים הערבים בערים המעורבות נתנו את קולותיהם לחד"ש ובל"ד. אחוז המצביעים להן (מכלל המצביעים למפלגות הערביות) עלה בבחירות 2003 בשיעור של 5 אחוזים (מ-68 ל-73 אחוז) לעומת בחירות 1999, ואילו שיעור המצביעים לרע"מ ירד ב-8 אחוזים. מגמה זו קיימת גם בערים הערביות, אך בשיעורים חדים יותר (עלייה של 10 אחוז לחד"ש ובל"ד לעומת ירידה של 20 אחוז לרע"מ).

60. המידע והנתונים נערכו ועובדו בהסתמך על הנתונים הרשמיים של תוצאות הבחירות בשנים 1999, 2003.

טבלה 11: כוחן של המפלגות הערביות בערים המעורבות לעומת יישובים ערביים (אחוזים)

2003		1999		
יישוב מעורב	יישוב ערבי	יישוב מעורב	יישוב ערבי	
37	37	39	31	חד"ש
36	28	29	24	בלי"ד
24	26	32	45	רע"מ
3	9	-	-	האיחוד

פרק רביעי:

על השפעה והצבעה

קריאה להחרמה והימנעות מהצבעה

הקריאה להחרים את הבחירות לכנסת ה-16 היא אחת ההתפתחויות שאפיינו את מערכת הבחירות האחרונה. גם בעבר נשמעו קולות כאלה מצד גורמים ערביים, אולם ב-1999 וב-2001 קיבלה קריאה זו ממדים רציניים יותר.⁶¹ בשנת 1996 התנהל ויכוח נוקב על החרמת הבחירות לראשות הממשלה, על רקע הפעולה הצבאית בדרום לבנון (שכונתה "ענבי זעם") שביצעה הממשלה בראשות שמעון פרס חודשיים לפני הבחירות, והטבח בכפר קאנא שהתלווה אליה. הקולות שקראו אז להחרמת הבחירות לא הצליחו להתגבש לכלל מאמץ מאורגן, לא זכו לעניין רב בקרב הציבור הערבי בישראל ולא שכנעו את המפלגות להשתמש בהחרמה. יחד עם זאת הם הצליחו להעלות את שיעור המחרימים והמצביעים שהטילו פתק לבן.⁶² הדבר עורר את חמתם של מנהיגי מפלגת העבודה, שהטילו על הציבור הערבי את האחריות לכישלונו של פרס במירוץ לראשות הממשלה.

61. לדוגמא, תנועת "בני הכפר" קראה להחרים את הבחירות מאז הקמתה בשנות השבעים. עוד על עמדתה של תנועת "בני הכפר" בבחירות האחרונות ר' בהודעות התנועה באתר האינטרנט: http://www.abnaa-elbalad.org/mokata3a_48.html

62. אחוז החרמה בבחירות לראשות הממשלה הגיע ב-1996 ל-7.2 אחוז. מצביעים אלו הטילו פתק לבן, למידע נוסף על התפיסה הקוראת להחרמת הבחירות לראשות הממשלה וההצבעה בפתק לבן - ר' לדוגמא, נימר סולטאני, "פרגמטיות וניהיליזם לאומי", אל-אתיחאד, 19.6.1996.

לעומת זאת, בבחירות לראשות הממשלה ב-2001 נרשמה היענות כה גורפת לקריאת ההחרמה, שלהצלחתה נדרש רק ארגון מועט. כפי שצינינו, זו היתה תוצאת התגובה הישראלית הברוטלית על הפגנות אוקטובר 2000 ופריצת אינתיפאדת אל-אקסא. הקריאה להחרים את הבחירות לכנסת ה-16 נפלה הפעם על אוזניים קשובות, או לכל הפחות מהוססות,⁶³ וגררה הן היענות עממית והן היענות של גורמים פוליטיים.

על פי מחקר שערך מרכז "מדה" במאי 2003 וכלל מדגם של 821 איש, אחוז הנמנעים מהשתתפות בבחירות כאקט פוליטי היה 43.4 אחוז מכלל הלא-משתתפים. אחוז המצביעים שהחרימו את הבחירות החרמה פוליטית הגיע אפוא ל-14 אחוז מכלל בעלי זכות ההצבעה הערבים.

להחרמה הפוליטית, שבאמצעותה מעביר המחרים מסר פוליטי, יש שלושה רבדים של משמעות:

הרובד הראשון הוא מחאה על המצב הפוליטי בכלל, בין אם מדובר במדיניות ישראל כלפי הפלסטינים בשטחים הכבושים והרשות הפלסטינית, ובין אם במחאה על התנאים שבהם חיים האזרחים הפלסטינים בתוך ישראל. כאן ההחרמה איננה בבחינת סימן שאלה ביחס ללגיטימיות של הממסד הפרלמנטרי הישראלי

63. לפטים על עמדותיהם של אישים מחוץ לתנועת בני הכפר בעניין הצורך להחרים את הבחירות עיינו:

http://www.abnaa-elbalad.org/mokata3a_48.tripod.com.yom_dirasi.html
 ראו מאמרו של השיח' ראד סלאח בעיתון "סוות אל-חק ואל-חורייה", גיליון מס' 608, 17.1.2003, ומאמרו של השיח' כמאל ח'טיב באתר:
www.islamic-aqsa.com/display.asp?FN=makk39&dir=rtl

כשלעצמו, אלא צעד מעשי שהנוקט אותו עשוי לשוב ולהצביע עם שינוי המדיניות. מן המחקר עולה כי אחוז הערבים שהחרימו את הבחירות כביטוי של מחאה מגיע ל-34.7 אחוז מכלל המחרימים, כלומר 11.2 אחוז מבעלי זכות הבחירה הערבים.

הרובד השני מייצג את הזרם הנמנע מהשתתפות בבחירות כדי להימנע ממתן צביון לגיטימי למסד הפרלמנטרי בישראל. מחרימים אלה סבורים כי המדינה היהודית איננה מדינה לגיטימית, וכי השתתפות האזרחים הערבים בבחירות הופכת אותם לכלי שישאל עושה בו שימוש כדי לזכות בלגיטימיות הן בעיניהם והן בעיני העולם. הדוגלים בהחרמה מסיבה זו אינם מאמינים כי אפשר להגיע להישגים פוליטיים בעלי ערך בצל המבנה הפוליטי הנוכחי של מדינת ישראל, ובכל מקרה לא במחיר הענקת צביון לגיטימי למדינה היהודית. פן נוסף הוא הצבת סימן שאלה, לעיתים גלוי ולעיתים סמוי, ביחס לאזרחות וערכה במסגרת זו. גורמים מסוימים בתנועת בני הכפר הם קרוב לוודאי הנציגים הבולטים ביותר של רובד זה. שיעור המחרימים בקטגוריה זו מגיע ל-8.7 אחוזים מכלל המחרימים, כלומר 2.8 אחוזים מבעלי זכות הבחירה.

הרובד השלישי של ההחרמה מתבטא בקריאה לצאת מהפרלמנט הישראלי, לא כקריאת תגר על קשר האזרחות בין הערבים והמדינה, אלא כדי להגדיר את האזרחות מחדש כך שתכלול תכנים שיבטיחו לערבים זכויות שוות, ברמת הפרט וברמת הכלל. לפי תפיסה זו ההחרמה היא אסטרטגיה המתייחסת לאזרחות ברצינות, ופועלת לחיזוקה ולהעשרתה בתכנים דמוקרטיים. מטרת ההחרמה היא משא ומתן עם המדינה, כדי להגיע לקשר

חדש שביסודו האזרחות, אולם לא בצורתה הנוכחית. החרמה כזאת מתמקדת בערכה של האזרחות ומוחה על היותה ריקה מתוכן. הגדרת האזרחות מחדש דורשת גם מהמיעוט הערבי הפלסטיני לפתח תחליפים שיוכל לשאת ולתת עליהם בבהירות.

בפועל, שלושת הרבדים הללו, ובייחוד השלישי, לא התפתחו לכדי זרמים רעיוניים בעלי ייחוד. היסודות הרעיוניים בבסיס הקריאות להחרמה התערבו זה בזה בלי להבהיר את משמעותה ומטרותיה. גם אם במקור היו אלה יסודות רעיוניים שראו באזרחות ערך של זיקה פוליטית בין האזרחים הערבים ובין מדינת ישראל, היה קונצנזוס על כך שלהשפעה פוליטית באמצעות השתתפות בבחירות יש ערך מוגבל. הקונצנזוס הזה הוא שאיפשר לכל אותם מחרימים להתלכד, ולמצוא אוזן קשבת.

סיכומו של דבר, הלגיטימיות של ההחרמה התחזקה, אך ייתכן שהיא מעניקה להחרמה משמעות פוליטית שונה מזו שמתכוונים אליה המנופפים ברעיון. כפי שראינו, רק חלק מבעלי זכות הבחירה החרימו את הבחירות כאקט מחאה פוליטי, לכן טעות להסיק כי אחוז "החרמת" הבחירות הגיע לכדי 38 אחוז מכלל בעלי זכות הבחירה, ולפיכך גם כי "תנועת ההחרמה" (אם אפשר לקרוא לה כך) הפכה לזרם פוליטי.

הגבולות החדשים של האזרחות

כאמור, הבחירות האחרונות בישראל התקיימו באווירה של ספקנות בקרב המיעוט הערבי ונבחריו בכל הנוגע לאפשרות להשפיע בבחירות דרך השתתפות פרלמנטרית. בעקבות חקיקה והחלטות ממשלה, נוספה לכך ההכרה כי הפער בין הדרישות

הפוליטיות של המיעוט הערבי לבין המדיניות הישראלית הגיע לממדים שאינם מאפשרים למפלגות הערביות להשפיע באופן משמעותי על הפוליטיקה בישראל (סולטאני, 2003). היו מבין הבוחרים מי שהגיעו למסקנה שאין כל תועלת פוליטית בהשתתפות פרלמנטרית.

לחוקים החדשים היתוסף ממד חדש - המתקפה על המנהיגים הערבים מצד הימין בכנסת והיועץ המשפטי לממשלה. המועמדים הערבים נדרשו לוותרים שקשה היה לחיות איתם. ייתכן שהחלטת ועדת הבחירות המרכזית לפסול מועמדים ערבים ואת מפלגת בל"ד הביאה לתובנה שכללי המשחק החדשים, הנקבעים בידי המוסדות בישראל, הצרו את גבולות המשחק הפרלמנטרי עד כדי כך שלא היה טעם להשתתף בו. גבולות האזרחות מגבילים את יכולתו של האזרח הערבי להגשים את זכויותיו ברמה הפרטית והקבוצתית, כי במסגרתם נכפית עליו הגדרת מדינת ישראל כ"מדינה יהודית ודמוקרטית" כתנאי מוקדם לכניסתו לפרלמנט. גבולות אלה מגבילים את טווח הבעת הדעות הפוליטיות על אופיה ועתידה של המדינה. בנוסף לכך, גבולות האזרחות מגדירים מיהם השחקנים שהערבי יכול לבחור כנציגו, במגרש שבו מוגדרים כללי משחק שבעיניו אינם הוגנים מלכתחילה.

התגובות להחלטות ועדת הבחירות בשבועיים שבין פרסום החלטתה לפסול את הרשימות והמועמדים הערבים ועד החלטת בית המשפט העליון היו מעורבות. זרמים מסוימים, כמו המפלגה הקומוניסטית הישראלית, עמדו על כך שיש להשתתף בבחירות ללא קשר להחלטת בית המשפט העליון. בה

בעת קראו גורמים אחרים, כמו מפלגת בל"ד, להחרים את הבחירות אם יאשר בית המשפט העליון את החלטת ועדת הבחירות המרכזית לפסול אותה.⁶⁴

היו שהזהירו מהשלכותיה של החלטה זו על היחסים בין המדינה למיעוט הערבי. הם ראו בהחלטה לפסול מועמדים ערבים ומפלגה ערבית קו פרשת מים, מכיוון שפירושה שהמדינה והרוב היהודי מוותרים על האזרחות כמייצרת לגיטימציה, ואילו האזרחים הערבים, ובמיוחד האליטות הפוליטיות והמשכילות, מוותרים על הלגיטימציה של המדינה.⁶⁵

לאווירה זו, להחלטת ועדת הבחירות ולדחייתה בידו בית המשפט העליון היו השלכות סותרות. מצד אחד הן תמכו בקולות הקוראים להחרמה, במיוחד מטעמי מחאה: הן חיזקו את הטענה על שליטה יהודית ציונית מוחלטת בכללי המשחק ובזירה הפוליטית, ומכאן גם את הפקוק בלגיטימיות של ההשתתפות במשחק. גם מי שפקפק בהחרמה ותמך בהצבעה כפועל יוצא של האזרחות מצא עצמו במצר, משום שלא היה מוכן לצעד זה. החרמה בעקבות הפסילה היתה מתפרשת כהכרה שאין עוד תועלת בהשתתפות בזירה הפרלמנטרית, ואולי אפילו שהאזרחות עצמה הפכה ריקה מתוכן:

במקרה כזה, פירוש החרמה הוא סימן שאלה ביחס ללגיטימיות של המדינה הישראלית כשלעצמה. כך, יקשה מאוד להפריד בין הלגיטימיות של המדינה הישראלית ללגיטימיות של המדינה היהודית הציונית. הפרדה זו, שאפינה את התפיסה הפוליטית

64. ראו גילוי דעת של בל"ד בתגובה להחלטת ועדת הבחירות המרכזית למנוע מעזמי בשארה מלהתמודד בבחירות, **פסל אל-מקאל**, 2.1.2003.

65. ראו נדום רוחאנא, "הלגיטימיות של בל"ד והלגיטימיות של המדינה הישראלית", **פסל אל-מקאל**, 3.1.2003. ראו גם: נדום רוחאנא, "פרלמנט היהודים", **הארץ**, 7.1.2003.

הערבית (התפיסה הפוליטית היהודית ברובה לא הגיעה לכך), אפשרה להנהגה הפוליטית להיכנס לזירה הפרלמנטרית. אולם בנסיבות חדשות אלה, השתתפות בבחירות תיתפס כשיתוף פעולה (במובן השלילי) עם מוסדות בלתי לגיטימיים, ותקרב את המעמד הקולקטיבי של האזרחים הערבים בישראל למעמד הקולקטיבי של האזרחים הערבים בירושלים: השתתפות במוסדות החברתיים כאמצעי להשגת זכויות חברתיות, והעדר השתתפות במוסדות הפוליטיים כדי לא להעניק להם צביון לגיטימי.⁶⁶

מצד שני, החלטת ועדת הבחירות וביטולה בידי בית המשפט העליון חיזקו גם את הקולות שקראו להשתתף ולהביא להצלחת הזרם הלאומי תוך קריאת תגר על מי שביקשו לשתקם באמצעות פסילת מועמדים ומפלגה. טענה זו זכתה לתמיכה בקרב מצביעי בל"ד וגורמים אחרים, אך שיעור ההצבעה הנמוך וחוסר ההתלהבות מצד המצביעים מראים כי נושא ההחרמה עדיין לא מוצה. נהפוך הוא, ייתכן שהוא רק בתחילתו. אמנם הוויכוח על ההחרמה ופיתוחה כאסטרטגיה פוליטית שכך לאחר הבחירות, אך נראה כי הוא ישוב ויעלה לדיון בעתיד. כמה פרשנים התנגדו להחרמת הבחירות האחרונות באופן ספציפי, אולם השאירו פתח להחרמה כשיבשילו התנאים:

החרמת הבחירות אפשרית אם כל מרכיביה מתקיימים, ומבשילה מוכנת עממית שהופכת לשכנוע של רובנו המכריע בתועלת הטמונה בה כאסטרטגיה... אין לנו, לדוגמה, גופים מייצגים חזקים הנבחרים בדרך כלשהי. עניין הישות הקולקטיבית והאמנה החברתית... לא הוכרע עדיין... נעדר כמעט לחלוטין כל תיאום, התייעצות ודיאלוג בין הכוחות הפועלים... המבנה הכלכלי עדיין איננו יכול להחזיק מעמד, לספק משאבים, אופק מחיה ועצמאות יחסית, בשל התלות הברורה בחברה היהודית ובמדינה. נוכח העדר כל המרכיבים הללו

66. רוחאנא, פסל אל-מקאל

הופכת ההחרמה לצעד עקר או להכרזת כוונות ותו לא. וברקע כל זה אווירה בינלאומית שאיננה פנויה כלל וכלל לקלוט את אותותינו ולהיענות להם. אפילו "האחר" פה איננו מסוגל להבין את האות, משום שהוא נתון במצב עצבני, היסטרי ומפחד, הגורר שיתוק של כל המנגנונים למעט מנגנון האלימות. לפיכך איננו יכולים להתעלם מהגורמים המסכלים משמעויות אלה ומשבשים אותן לחלוטין בשלב זה.⁶⁷

סיבות אחרות להימנעות מהשתתפות

אפשר להניח הנחות שונות בעניין הסיבות שתרמו לירידת אחוז ההצבעה. חלקן עשוי לעמוד בסתירה לרציונל ההחרמה ככלי פעולה. ההחרמה מטבעה פונה לרציונל ההשפעה הקולקטיבית, כך שהמבקש ללכת בדרך זו מניח כי התועלת בהתנהגותו נובעת מהיותו חלק ממאמץ קולקטיבי להשפעה פוליטית. לא נדון כאן מהו כיוון ההשפעה הרצוי. כאמור, החרמה יכולה להיות הכרזה על דה-לגיטימציה של המנגנון השולט או מחאה על תפקודם של חברי הכנסת הערבים ומפלגותיהם, ויכולה להתבצע גם כדי ליצור תקדים שיחזק את יכולת המשא ומתן הקולקטיבי של הערבים. בה בעת אנו יכולים לדמיין מצב של אי-השתתפות בהצבעה ממניעים אישיים, שאינם קשורים לתוכנית או למאמץ קולקטיבי, וכוונתה הפוכה: לא ליטול חלק בשום ניסיון קולקטיבי להשפיע פוליטית. דפוס זה של הימנעות יכול לנבוע מטעמים של בחירה אישית, משיקולי רווח והפסד פרטיים. אין להוציא מכלל אפשרות כי יש בעלי זכות בחירה שבחרו לא להצביע פשוט כחלק מרצון אישי שלא להשתתף בשום פעילות פוליטית, ובכלל זה הצבעה. הדבר עשוי להתפרש בטעות כסוג של מחאה או עימות עם המדינה ועם מוסדותיה, אך לאמיתו

67. מרוזק חלבי, "החרמה... בעתיד לבוא!", פסל אל-מקאל, 13.2.2003.

של דבר הוא משקף נרמול של היחסים שלהם עם המדינה.

לכן נכון יהיה לבדוק אם הירידה באחוזי ההצבעה של האזרחים הערבים בבחירות קשורה להופעתה של אינטראקציה בין חלק מהאזרחים ערבים למדינה ומוסדותיה במסגרת של קשר נורמלי, המתייחס לנושא האזרחות ברצינות גמורה. אזרחים אלה מניחים כי לכל פרט נתונים התנאים להגשים את מטרותיו ולשרת את האינטרסים שלו מבלי להזדקק לתיווך של גופים פוליטיים ערביים המגנים על זכויות המיעוט הערבי ככלל ועל כל פרט בו.

יש הטוענים כי תפקוד המנהיגים הערבים והמפלגות הערביות היה אחד הגורמים להעדרם של המצביעים הערבים מן הקלפיות. הטענה היא שאף על פי שתפקודם של חברי הכנסת הערבים, באופן כללי, השתפר בצורה ניכרת בהשוואה לקדנציות קודמות בכנסת, עדיין יש מקום לשיפור אצל רבים מהם. מכל מקום, קשה להוכיח אם תפקודם של חברי הכנסת אכן היה אחד הגורמים לצניחה בשיעורי ההצבעה. בל נשכח את ההסתה הממושכת בתקשורת הישראלית נגד המנהיגים הערבים מאז פרוץ האינתיפאדה והפגנות אוקטובר 2000. המנהיגים הערבים הואשמו כי הם אינם מתעניינים בבעיותיו של האזרח ומתמקדים בבעיותו של העם הפלסטיני. הסתה זו באה לאחר שמנהיגים אלה נדחקו לשוליים ולא ניתנה להם במה להביע את דעותיהם ועמדותיהם. טענה זו עשויה להוות הד, במכוון או לא, למסע ההסתה. צריך גם ליזכור כי הירידה בשיעור ההצבעה בקרב המצביעים הערבים תאמה את הירידה בקרב כלל המצביעים וזאת בשל תחושה בקרב כלל האזרחים ערב הבחירות כי

התוצאה הוכרעה מראש לטובת הימין.

מדוע הערבים מצביעים?

לאור הספקות הרבים באשר לאפקטיביות של ההשתתפות בבחירות, ולאור הירידה בשיעור המשתתפים בבחירות בשנים האחרונות, יש לשאול מדוע רוב האזרחים הערבים עדיין משתתפים בבחירות.

ניתוחים וחוקרים שונים דנו בנושא מנקודות מבט שונות. מה שהיה נכון להסברת שיעור ההשתתפות הגבוה בתקופת הממשל הצבאי (1948-1966) איננו נכון לתקופות שבאו אחריו. כך גם כאשר מדובר בצמתים חשובים אחרים בחיי המיעוט הערבי. אי לכך נעזרו החוקרים בתיאוריות שונות.

תיאוריית "המודרניזציה", שזכתה להצלחה במשך זמן מה, קישרה בין העלייה בהשתתפות הפוליטית לבין העלייה ברמת החיים והחינוך ועלייתן של תנועות חברתיות חדשות (ובכלל זה קבוצות לחץ ותנועות מחאה), אשר אִפיינו את החברה המערבית (ראו: Ingelhart, 1997; Dalton, 1998; Bell, 1999). לביקורת על יישום תיאוריית "המודרניזציה" על המיעוט הערבי, ראו: Sa'di, 1997). חוקרים אחדים אימצו את תיאוריית "המבנה המוסדי", הטוענת כי מבנה המוסדות וההליכים הפוליטיים במדינה (כגון מתן זכות הצבעה, שיטת הבחירות הנהוגה, החוקים הקובעים את הכללים הקשורים במפלגות, רישומן ומימונן וכיוצא באלה) הם אלה שקובעים את רמת ההשתתפות הפוליטית (ראו: Powell, 1986; Jackman, 1987). אחרים אימצו את תיאוריית "סוכני הגיוס" (Agency Theory), המדגישה את

הגיוס להשתתפות פוליטית על ידי מוסדות הגיוס הקלאסיים (המפלגות, התנועות, האיגודים המקצועיים, התנועות הדתיות וכו') ופעולתם (ראו: Putnam, 1995; Rosentson & Hansen, 1993; 2000 לסקירה של הספרות העוסקת במיעוט הערבי ראו: Rosenhak, 1998).

ואולם תיאוריות אלה על סוגיית ההשתתפות הערבית בבחירות הפרלמנטריות בישראל רחוקות מלהסביר את המציאות באופן משביע רצון; אדרבה, לעתים התיאוריה אף עומדת בסתירה למציאות. זהו למשל המקרה של תיאוריית "המודרניזציה". שיעורי ההצבעה הגבוהים ביותר בקרב המיעוט הערבי היו דווקא בשנות החמישים והשישים, בזמן שהמודרניזציה היתה בתחילתה. גם לאחר מכן נשמרו שיעורי הצבעה גבוהים, על אף שרמת המודרניזציה לא עלתה פלאים. גם תיאוריית "המבנה המוסדי" אינה מסבירה את שיעורי ההשתתפות הגבוהים, למרות אמצעי השליטה והפיקוח שהמדינה מפעילה על אזרחיה הערבים, רדיפתם של פעילים ומנהיגים פוליטיים והעדר אפשרות להשפיע על דרג מקבלי ההחלטות בישראל. בשני העשורים האחרונים, למשל, אנו רואים שיעורי הצבעה גבוהים, אף על פי שהשפעה הפוליטית נמוכה במיוחד. ולבסוף, תיאוריית "סוכני הגיוס" יכולה להסביר מצבים שבהם מפלגות ואיגודים מקצועיים מגייסים אזרחים להצביע להם בהבטחות שישרתו את האינטרסים הזוכים לייצוג בפרלמנט ובפני הממסד. אולם יישום תיאוריה זו על השתתפותם של האזרחים הערבים בבחירות מתעלמת ממאפיינים מרכזיים המונעים את ייצוג האינטרסים של המיעוט ושל קבוצות שונות בתוכו.

מאז נוסדה מדינת ישראל, יכולתם של האזרחים הערבים להשפיע פוליטית על מעגל מקבלי ההחלטות בישראל היתה שולית (אם לא בלתי קיימת), היות שנחשבו מכוח שיוכם הלאומי כמי שנמצאים מחוץ לקונצנזוס היהודי-ציוני המכתיב את גבולות הלגיטימיות הפוליטית וזהות המדינה. אנו מודעים כמובן לטענה שהמשטר הישראלי מאופיין בקולטקיביזם ולכן גם לאזרח היהודי אין השפעה אמיתית על הליך קבלת ההחלטות (Ben-Eliezer, 1993), אך בהקשר זה יש להבחין בין המיעוט לרוב, ואין לגזור גזירה שווה לשניהם. אפשרויות ההשפעה של הרוב מגוונות יותר: האזרח היהודי משפיע מעצם היותו חלק מהרוב, או שייכותו לקבוצות בקרב הרוב, והוא נהנה מן היתרונות המוקנים לו גם אם אינו משפיע כאינדיווידואל באופן ישיר וברור. האזרח הערבי אינו משפיע לא כקולקטיב ולא כפרט. יתרה מזו, כאשר אזרחים ערבים מתארגנים כקולקטיב ומעלים דרישות קולקטיביות, הדבר נתפס כאיום ישיר על הסדר הפוליטי הקיים.

לאחרונה (Ghanem & Rouhana, 2001) הסבירו את ההתנהגות האלקטורלית הערבית לאור מודל משבר המיעוט הלאומי במדינה האתנית. גימאל (2002) תאר את ההשתתפות האלקטורלית כביטוי לקהילתיות, ואילו קופמן וישראל (1996) ראו במיעוט הלאומי הערבי כמקרה אחד מתוך מקרים רבים של מיעוטים מקופחים עם חילוקי דעות חריפים עם הרוב אשר יכולים להסביר את דפוסי הצבעתם.

אין ספק שתיאורים אלו תרמו להבליט פנים שונות של

התנהגות הבחירה ודפוסי ההצבעה של האזרחים הפלסטינים כמו שהמודלים עצמם האירו צדדים שונים של הקשר בין מדינת ישראל לבין אזרחיה הערביים. נראה לנו, שבמיוחד אחרי הפגנות המחאה של המיעוט הערבי באוקטובר 2000, התיאורים השונים לא הבליטו במידה מספקת אחד המרכיבים הייחודיים המאפיינים את הקשר המתפתח בין מדינת ישראל לבין אזרחיה הערבים והוא מרכיב העוינות, ואפילו האויבות באספקטים מסוימים, בין המדינה ומוסדותיה והרוב היהודי, מצד אחד, לבין המיעוט הערבי, מצד שני. תיאור היחס בין המדינה לאוכלוסייה הערבית כיחס של עוינות בעיקר, הוא תיאור מוגזם למציאות הרבה יותר מורכבת, אך התעלמות ממאפיין זה של היחסים בין המדינה לבין המיעוט הערבי תביא לתיאור תמונה לא שלמה למערכת יחסים אלו. ועדת אור, "ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000", למשל, כבר תבעה מהמשטרה בעקבות התנהגותה בהפגנות של האזרחים הערבים באוקטובר 2000 להטמיע בקרבה כי הערבים אינם אויבים (דו"ח ועדת אור, 2003). כמו כן, בכל הנוגע לחלוקת אדמות, הציבור הערבי נחשב, במקרים רבים, לאויב שיש למנוע ממנו "השתלטות" על אדמת המולדת (קרי: המולדת של היהודים) או אדמות המדינה (קרי: מדינת היהודים). סקרי דעת קהל (Arian, 2001; Sultany, 2003) מראים שאחוז ניכר של האוכלוסייה היהודית תומך בטרנספר של האזרחים הערבים ואחוז גבוה עוד יותר תומך בעידודם לעזוב את מולדתם.

המודעות ההולכת וגוברת למרכיב זה היא תוצאה של המודעות הציבורית, הערבית והיהודית כאחד, שקיים קונפליקט

מרכזי בין המבנה הקונסטיטוציוני האתני של המדינה וזהותה האתנית האקסקלוסיבית, לבין מיעוט לאומי שהוא מיעוט מולדת. המיעוט הילידי רואה במדינה אתנית שקמה על מולדתו הוא, הכתבה כוחנית המונעת אפשרות של שוויון קבוצתי ואינדיודואלי (גיבארין, 2001) ומונעת התפתחותו של קשר רגיל עם מולדתו. מתברר יותר ויותר שאין הקונפליקט בין המדינה לבין המיעוט הערבי נובע רק מאפליה בחלוקת משאבים ושליטה אתנית, או מהבדלים חברתיים או תרבותיים כמו שטענו הרבה מדעני חברה לאורך השנים (ראו למשל את סקירתו של Rosenhak, 1998); כי אם הקונפליקט נובע מהבדלים יותר מרכזיים הנוגעים לעצם הגדרת המדינה והמולדת בעבר, בהווה, ובעתיד. הקונפליקט המתמשך בין ישראל לבין התנועה הלאומית הפלסטינית מגביר את המודעות הזאת, והפגנות אוקטובר מחזקות אותה.

על כן בנוסף למעמד האזרחות הפורמאלית של האזרחים הערבים והשליטה האתנית של הרוב היהודי במיעוט נשאלת השאלה איך להכניס את השפעתו של מרכיב זה של עוינות בחישובי הבנת התנהגות האזרחים הערבים בבחירות לכנסת ודפוסי הבחירה שלהם? האם עומדים בפני הבוחר הערבי שיקולים של השפעה על המערכת הפוליטית ותהליך קבלת ההחלטות כמו אצל הבוחר היהודי? והאם בפני הבוחר הערבי עומדים שיקולים נוספים הנובעים מהמעמד המיוחד של מיעוט מולדת בעל מעמד אזרחות במדינה אתנית שהוקמה על מולדתו, ושבינו לבינה קיימים, נוסף על קשר האזרחות, גם קשרי עוינות, לפחות בכמה תחומים?

אנחנו מציעים להסביר תוצאות הבחירות לאור מטרות מיוחדות של האוכלוסייה הערבית ומנהיגיה שהשתתפות בבחירות משרתת אותן, וכן לאור הקונטקסט של קשרי אזרחות מורכבים עם המדינה המאופיינים גם ע"י עוינות ואשר עוברים הגדרה מחדש בשנים האחרונות. מטרות אלו התפתחו בקונטקסט של מודעות גוברת להצבעה ללא השפעה על תהליכי קבלת ההחלטות במדינה.

הצבעה ללא השפעה

במידה רבה, הדילמה של הבחור הערבי בבחירות הפרלמנטריות נובעת מהמשבר של המיעוט הלאומי הערבי במדינה האתנית היהודית (Rouhana and Ghanem, 2001; Ghanem and 1998). מימדיה של דילמה זו עלו למודעות הציבורית הערבית ומצאו ביטוי בבחירות קודמות. מה שמאפיין את הבחירות לכנסת ה-16 הוא הבולטות של ההקשר החדש של היחס בין המדינה לבין האוכלוסייה הערבית שנוצר אחרי הפגנות אוקטובר (אך שורשיו נעוצים בתקופות קודמות). כבר בבחירות קודמות היה ברור לציבור הערבי ולמנהיגיו שבמשחק הפרלמנטרי הישראלי הם נמצאים מחוץ למעגל ההשפעה. למשל, נציגי הציבור הערבי בכנסת אינם ולא היו רצויים כשותפים קואליציוניים לכל הרכב קואליציוני אפשרי. ניתן לומר שמיקומם של הנציגים הערבים מחוץ למשחק הקואליציוני הוא החלטה משותפת בלתי נמנעת של שני צדדים: הצד הראשון הוא הפוליטיקה האתנית הציונית בישראל שאינה רואה באף אחת מהמפלגות הערביות כשותף לגיטימי. הצד השני הוא נציגי רוב המפלגות הערביות ובחריהן שאינם מסכימים להיות שותפים בקואליציה בלי שינוי קונסטיטוציוני ומדיני כלפי האזרחים הערבים והסכסוך

הישראלי-הפלסטיני.

למרות מיקומם מחוץ למעגל ההשפעה, ואפילו מחוץ למעגל האופוזיציה הלגיטימית (זאת משום שגם הלגיטימיות של האופוזיציה בפוליטיקה הישראלית מצומצמת לגבולות הקונצנזוס הציוני והאתני) שיעורי ההשתתפות של הבוחרים הערבים בבחירות הפרלמנטריות היו גבוהים כבר מהבחירות הראשונות ובמקרים מסוימים היו גבוהים יותר משיעורי השתתפות האוכלוסייה היהודית. בשני העשורים הראשונים היה ניתן להסביר את אחוזי ההשתתפות הגבוהים כהיענות למנגנוני השליטה אשר הפעילה המדינה תחת שלטון מפא"י על ידי הממשל הצבאי (Lustick, 1980), ובשני העשורים העוקבים היה ניתן להסביר אחוזי בחירה גבוהים על ידי מרכזיותה של המפלגה הקומוניסטית ברחוב הפוליטי הערבי (רכס, 1986); כעת, לא ניתן להסביר את המשך אחוזי ההצבעה הגבוהים על ידי אותם גורמים כי בשנות ה-80 וה-90, הופיעו המפלגות הערביות הלאומיות: הרשימה המתקדמת בשנת 1984 והברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד) בשנת 1996. עליית המפלגות הלאומיות תרמה לתחרות הפנים-ערבית על הקול הערבי ובכך על שמירת אחוזי בחירה גבוהים עד לבחירות האחרונות, שבהן צנחו שיעורי ההצבעה לאחוזים חסרי תקדים.

אזרחות, זהות פוליטית והעצמה עצמית: התפתחותן של מטרות בחירה חדשות

מבחינה היסטורית ההשתתפות של הפלסטינים אזרחי ישראל במערכות הבחירות הראשונות היתה ביטוי של הסדר הפוליטי החדש שנוצר אחרי התבוסה של התנועה הלאומית הפלסטינית מול התנועה הציונית במלחמת 1948. מצד מדינת ישראל מתן זכות הבחירה למיעוט הפלסטיני במדינה היהודית היה בעיקר תוצאה של האווירה הבינלאומית אשר נוצרה בעקבות תכנית החלוקה והדיונים על ההכרה במדינת ישראל מטעם האו"ם אשר דרש שהמיעוט שיישאר במדינה היהודית יינה מזכויות דמוקרטיות ואזרחיות. ואילו מבחינת המיעוט הערבי, מיעוט קטן שזה עתה עבר טראומה, שארית של עם מובס, אשר יצג את הקבוצה הנחשלת ביותר בחברה הפלסטינית, השתתפותו בבחירות שקפה את קבלתו לתבוסה ואי יכולתו לאתגר את הסדר החדש. מעבר לכך, יש לציין שני דברים: שההשתתפות בבחירות בימי הממשל הצבאי, ובמיוחד ל"מפלגה הנכונה" נחשבה "כתעודת יושר" של המנוצחים (Lustick, 1980; בוימל, 2002). כמו כן, המנהיגות המאורגנת היחידה של מיעוט זה - חלק ממק"י, גלגול קודם של רק"ח, אשר תמכה מראש בתכנית החלוקה של האו"ם ואשר ראתה במדינה היהודית ביטוי לגיטימי של זכות ההגדרה העצמית של העם היהודי - עודדה השתתפות בבחירות. כך נמצאו המפלגות הציוניות, ובמיוחד מפא"י כמפלגת השלטון, ומק"י בתחרות על קולות מיעוט שלא שאל שאלות על משמעות הבחירות או על יעילותן הפוליטית כאשר המטרה הפוליטית איננה מוגדרת במציאות שנראתה לרבים כמציאות ארעית. במאזן הכוחות שהתקיים תחת הממשל הצבאי רוב הקולות הערבים הלכו למפלגות הציוניות ומיעוטן למק"י.

הניסיון להקים תנועה לאומית ערבית תחת השלטון הצבאי שתתחרה על קולות הערבים - תנועת אל-ארד - בסוף שנות החמישים נחסם על ידי הרשות המבצעת בתמיכה של בית המשפט העליון (חריס, 2001; בוימל, 2002).

לא בהכרח מתוך אמונה באזרחות וביכולתם להשפיע פנו רוב הערבים אזרחי ישראל להצביע במערכות הבחירות השונות בתקופת הממשל הצבאי. רוב מצביעי מק"י נחשבו למצביעים המביעים מחאה נגד מדיניותה של ישראל. ואילו מצביעי המפלגות הציוניות ורשימותיהן הערביות עשו כך מתוך הזדהויות פארוקיאליות של חמולה, דת, אזור מגורים, ומתוך כניעה ללחצי קואופטציה וטובות הנאה של מנהיגים במבנה חברתי מסורתי ותחת שליטה אתנית שניצלה ועודדה את המשך הסגמנטציה החברתית (לוסטיק, 1985; Rouhana, 1980; רוזנפלד, 1963).

אך המעורבות הממושכת במערכת הבחירות ובתוך החברה הישראלית עצמה הביאה לידי טרנספורמציה אמיתית ביחסו של האזרח הערבי למעורבות זו ולאזרחות. בתחילתה של מעורבות זו, התמקדה האגינדה של המיעוט הערבי בצרכים מידיים ומיקדה את הדרישות נגד אפליה, הפקעת אדמות, הגבלות של הממשל הצבאי, תנאי עבודה, שירותים חברתיים לא שווים וכו'. ובהעדר מפלגה לאומית מאורגנת שתוכל להציג סדר יום קולקטיבי התפתחה הדרישה הקונצנזוסואלית של "שוויון" בלי להגדיר את השלכותיה על המיעוט ועל המדינה. אין ספק שלעליית קרנה של רק"ח בשנות ה-70 ובמיוחד אחרי יום האדמה הראשון ב-1976 והבחירות הפרלמנטריות ב-1977,

שבהן השיגה יותר מ-50 אחוז מקולות הבוחרים הערבים, היה תפקיד מרכזי בהטמעת דרישת השוויון האזרחי ומושג האזרחות השווה, אך עדיין מבלי להגדיר את משמעותה הפוליטית של דרישה זאת.

ביטולו של הממשל הצבאי בשנת 1966, כיבוש הגדה המערבית ועזה ב-1967 והשינויים החברתיים מרחיקי הלכת במבנה החברה הערבית עצמה (רוזנפלד, 1979) הביאו בסוף שנות ה-70 לקבלתה של דרישת רק"ח ל"שוויון אזרחי". המודעות הפוליטית, במיוחד התחלת תהליך התחזקותה מחדש של הזהות הפלסטינית בשנות ה-70, ושינוי המבנה החברתי עם שינוי דפוסי התעסוקה הביאו בשנות ה-80 לעלייתו וארגונו מחדש של הזרם הלאומי במסגרת הרשימה המתקדמת לשלום. במבנה החברתי החדש נעלמו הרשימות הערביות הקשורות במפלגות הציוניות, והתבססו שני המרכיבים המרכזיים במבנה הפוליטי הערבי, האחד אשר מדגיש את האזרחות השווה והשני אשר מדגיש את הזהות הלאומית. אך התנועה המתקדמת אשר הדגישה את סוגיית הזהות הלאומית על חשבון השוויון האזרחי, נעלמה מהמפה הפוליטית בבחירות 1992 ובמקומה עלתה תנועה לאומית חדשה, בל"ד אשר נוסדה בשנת 1996.

בל"ד יצקה תוכן חדש לדרישות אשר התפתחו במשך השנים וגשרה ביניהן: את דרישת השוויון הציגה בל"ד כתכנית פוליטית אידיאולוגית לטווח ארוך - הפיכת ישראל ל"מדינת כל אזרחיה" במקום מדינת העם היהודי - ואת הדגשת הזרם הלאומי לזהות לאומית ערבית פלסטינית היא פיתחה לדרישה של הענקת מעמד של מיעוט לאומי לאזרחים הערביים עם אוטונומיה

תרבותית. הקישור בין הזהות הלאומית לבין השוויון האזרחי הוא עוד ייצוג לרצינות הדרישה לאזרחות שווה שהתפתחה בקרב הציבור הערבי בהשפעת בל"ד.

גם הזרם השלישי, הזרם האסלאמי אשר התפתח בשנות השמונים והתשעים באינטראקציה עם זרמים דומים בחברה הפלסטינית תחת הכיבוש ובתגובה להתפתחויות אזוריות לא אתגר את האזרחות השווה (Smoocha & Ghanem, 1998). זה נכון במיוחד לזרם המיוצג בכנסת על ידי הרשימה הערבית המאוחדת (רע"ם).

אם כך כל הזרמים המיוצגים בכנסת ובמיוחד הזרם הקומוניסטי היהודי-ערבי והזרם הלאומי לוקחים את עניין האזרחות השווה כאבן יסוד באידיאולוגיה הפוליטית. כל הסימנים מצביעים על כך שלפני הפגנות אוקטובר 2000 והתגובה הישראלית על הפגנות אלו הזרמים המרכזיים באוכלוסייה הערבית, כמו גם רוב האזרחים הערבים, לקחו את אזרחותם ברצינות מלאה. שליחת נציגים לכנסת, גם אם השפעתם מוגבלת, היא ביטוי לקשר האזרחות (שהאזרח הערבי מודע שהיא בלתי שווה) שמקשר את הקולקטיב הפלסטיני בישראל עם המדינה ומוסדותיה. הייצוג הלאומי, או ליתר דיוק: על בסיס לאומי, בפרלמנט וההשתתפות בבחירות הפכו לביטויים הברורים ביותר לקשר זה. קישור זה בין אזרחות לייצוג לאומי הוא אשר ניסה לגשר בין זהות לאומית מודגשת לבין אזרחות שוויונית וע"י כך למנוע חיזוק האחד על חשבון השני. הייצוג הלאומי הפרלמנטרי הפך בעצמו, במסגרת קשר האזרחות הלא מעורער, כמטרה בפני עצמה גם אם ההשפעה הפוליטית אשר ייצוג זה מביא היא

מוגבלת. הייצוג הלאומי בפרלמנט שומר על קשר האזרחות עם המדינה ומאפשר ניסיונות לגשר בין זהות לאומית לבין אזרחות זו גם אם בסופו של דבר יתברר שגישורים כאלה לא ניתנים להגשמה. הייצוג הלאומי נותן במה להשמעת הדרישות הקולקטיביות של המיעוט הערבי בפני הכנסת עצמה ובפני הציבור היהודי בנתיבים אזרחיים. ייצוג ערבי בכנסת, אשר משקף בנאמנות ובכבוד את המאוויים של האוכלוסייה הערבית ומשמיע כמה מדרישותיה בפני הכנסת ובפני הציבור היהודי ואמצעי התקשורת, תורם לקשר האזרחות עצמו. כך בצורה כמעט פרדוקסלית הייצוג הערבי בכנסת מצד אחד יכול לתורם לזהות הלאומית של המיעוט הערבי ומצד שני לשקף את קשר האזרחות. כך ההשתתפות בבחירות משרתת מטרת הגישור בין הייצוג הלאומי לקשר לאזרחות. הייצוג בכנסת גם נותן גישה לנציגי האזרחים הערבים לבמות וקהלים בינלאומיים. כמו כן יש כאלה שמאמינים שחברי הכנסת הערבים יכולים לקדם את ענייני האזרחים הערבים בפני מוסדות המדינה.

ניתן לסכם אם כן, כי אם ההשתתפות בשיעור גבוה במערכות הבחירות הפרלמנטריות שיקפה בשנים הראשונות תחת הממשל הצבאי את הכניעה של המיעוט הפלסטיני לסדר הפוליטי החדש והיתה תוצר של מערכת השליטה (או במצב הטוב כמחאה נגד ישראל ומדיניותה), הרי היא הפכה בשני העשורים האחרונים לביטוי של גישור בין הייצוג הלאומי לבין האזרחות - גם אם בלתי שווה - אשר הערבים אזרחי ישראל על כל הזרמים המיוצגים בכנסת לקחו עד לאחרונה ברצינות וכמובנת מאליה ורצו להופכה לאזרחות שווה.

אך השתתפות במערכת הבחירות הפרלמנטריות שירתה שתי מטרות אחרות. מטרה אחת היא חידוד הזהויות הפוליטיות והאידיאולוגיות בתוך החברה הערבית עצמה ומול הזרמים האידיאולוגיים האחרים; כלומר - ההשתתפות בבחירות הפרלמנטריות משרתת מטרה שהיא מעל ומעבר לשאלת ההשפעה הפוליטית על המדיניות הכללית ומעבר לגישור בין זהות לאומית לבין אזרחות. היא מספקת את המסגרת הארגונית המודרנית של מפלגה והתמיכה הכספית והמוסדית לארגון את ציבור הבוחרים סביב אידיאולוגיה מרכזית. מסגרת זאת היא בסיס להתארגנות חברתית ופוליטית אשר תוכל להשיג מטרות מעבר למה שתיאורטית ניתן להשיג בדרכים פרלמנטריות, כמו למשל הבניית הזהות הלאומית או הזהות הדתית והקניית עקרונות אידיאולוגיים על ידי הארגונים המפלגתיים השונים. השתתפות בבחירות מחדדת את הזהויות הקבוצתיות השונות בתוך החברה עצמה. כך שלושת הזרמים האידיאולוגיים המרכזיים בתוך החברה הערבית מובחנים בצורה ברורה על ידי הפעילות הפרלמנטרית אשר מחייבת הבחנות בין המפלגות השונות.

מטרה נוספת, ושלישית, היא העצמה עצמית של החברה על ידי בניית ארגונים חברתיים ופוליטיים מודרניים אשר יוכלו לייצג את האידיאולוגיה של הקבוצה ולהעצים את חבריה. ארגון החברה הערבית הוא כשלעצמו פעולה של העצמה החורג מענייני יעילות פוליטית או פעילות פרלמנטרית. המסגרת הארגונית שהמפלגה מספקת יכולה לשמש כלי בפעילות חוץ-פרלמנטרית כמו, למשל, דרך הפעלת לחץ ציבורי ופעילות ציבורית. כך, למשל, הארגון המפלגתי של רק"ח שרת את הפעילות החוץ-פרלמנטרית

בשביתת יום האדמה בשנת 1976.

השאלה הנשאלת כאן היא: איך יתנהגו האזרחים הערבים אם וכאשר יגיעו להכרה שהאופציה הפרלמנטרית מיצתה גם את תפקידה בכל הקשור למטרות האחרות שהם תלו בה? או מה יקרה כשהם יפעלו בדרכים חוץ-פרלמנטריות באופן כזה שיענה על צורכיהם וייתר את הצורך בהשתתפות פרלמנטרית, למשל על ידי כך שיבנו מוסדות חלופיים?

סיכום

במחקר זה ניסינו לנתח את דפוסי ההצבעה של האזרחים הערבים הפלסטינים בבחירות לכנסת ה-16. על מנת לעמוד מקרוב על מקור היציבות או השינויים בדפוסים אלה, סקרנו תחילה את הרקע הפוליטי לבחירות. עסקנו במאפיינים קבועים ומשתנים מסוגים שונים, ובייחוד באלה הקשורים במערכת הבחירות האחרונה, שהם תוצר של ההתפתחויות שחלו במהלך התקופה שבין מערכת בחירות זו לקודמתה. בין ההתפתחויות מנינו את הפגנות אוקטובר 2000, את הפלישה מחדש לשטחים הכבושים בגדה המערבית ורצועת עזה, את המהלומה שהונחתה על הרשות הפלסטינית, את העמדה המתחמקת של השמאל הישראלי כלפי מדיניות זו, את שינוי שיטת הבחירות בישראל ועוד.

ניתוח התוצאות בבחירות לכנסת ה-16, כפי שעולה ממחקר זה, מצביע בסך הכל על דמיון בין מערכת בחירות זו לקודמותיה בדפוסי ההצבעה, בהתנהגות המפלגות המתחרות ובמאפיינים הכלליים של האקלים הפוליטי. מצד שני, בבחירות האחרונות הבחנו בניצני שינוי חשובים, שעדיין מוקדם לקבוע כיצד יתפתחו. אפשר לומר כי החשובים בהם הם הירידה בהשתתפות בעלי זכות ההצבעה הערבים בבחירות, הירידה באחוז ההצבעה של הערבים למפלגות הציוניות, העלייה בכוח

הזרם הלאומי, ותחילתה של התמודדות רצינית עם המנגנון הפוליטי של החרמת הבחירות.

מלבד העברת המידע לקורא, שאפנו לגרום לקוראים לנתח את המידע, לעבדו, ולחשוב מחדש בצורה רפלקסיבית על סוגיית ההשתתפות בבחירות באופן כללי ועל דפוסי ההצבעה של המיעוט הערבי באופן ספציפי. זהו תהליך יעיל וחשוב למיצוב ההשתתפות בבחירות והרצון להשפיע באמצעותה על כלל הקשת הפוליטית בישראל, הן בנוגע להתמודדות המיעוט הערבי עם האזרחים היהודים והמדינה ככלל, והן בכל הקשור לראייתם של אלה את האזרחים הערבים ועתידם.

הבנה כוללת של הקשת הפוליטית דורשת לבחון לעומק את שאלת קיומם או היעדרם של כלים פוליטיים נוספים, או יצירת כלים חדשים, שבאמצעותם ניתן יהיה לחולל תפנית במצב הפוליטי והחברתי של המיעוט. החרמת הבחירות עשויה להיכלל בין כלים אלה.

אנו סבורים כי ראוי לבחון את החלופה הפוליטית הזו, בהתחשב בקיפאון האופף את ההתנהלות הפוליטית של המיעוט הערבי. למעשה, הקיפאון הזה מעורר תמיהה לאור השינויים המהירים והחמורים שמתחוללים ביחסה של המדינה למיעוט הערבי בישראל, לעם הפלסטיני ולמדינות האזור בכלל. שהרי למרות התגברות השימוש במונחים המצביעים על שוני מהותי ביחסים בין המיעוט הערבי לבין המדינה (כגון השימוש השחוק במונחים "נקודת מפנה", "התפתחות מפנה", "קרע" וכיו"ב), הפעילות הפוליטית של הקולקטיב הפלסטיני בתוך ישראל נותרה

יציבה למדי, ללא תפניות ומעברים חדים. זאת ועוד, מאז אוקטובר 2000, שעה שחלה הסלמה ביחס השלילי של המדינה כלפי המיעוט הערבי, מתמודדים הערבים עם מציאות זו במעין השלמה החוסמת את האפשרות לשיפור הפעילות הפוליטית הקולקטיבית שלהם.

מציאות זו מחייבת לחשוב על גורם נוסף הקשור לעניין קשר הדוק, והוא רעיונות היחסים בין המפלגות והתנועות הפוליטיות המנהיגות את המיעוט הערבי בישראל והמתח השורר ביניהן. יחסים אלה נדונו בהרחבה במחקר זה. למרות ההבדלים האידיאולוגיים בין המפלגות, הבנתן את המתחייב מן המציאות וראייתן את העתיד, אנו סבורים כי לא ניתן להבין מדוע הבדלים לגיטימיים אלה יהפכו ליחסי שנאה ועוינות. אלה יכולים רק לעכב את התפתחותה של תנופה בפעילות הפוליטית הערבית בישראל.

ביבליוגרפיה

ערבית:

בשאה, עזמי (2002). **לבב תאבד המשמעות - מאמרים משנת האינתיפאדה הראשונה**, רמאללה, מואטן - המוסד הפלסטיני ללימודי דמוקרטיה. עמודים 143-157.

עבד אלעיני, עבד א-רחמן (2000). "על הערבים בישראל והישראליות", עבד א-רחמן עבד אלעיני ואחרים, **הערבים בישראל**. שם- מרכז הפליטים והפזורה הפלסטינית, סדרת מחקרים 16. עמ' 9-28.

פרו, קייס (2001). "ניסוחה מחדש של הייחודיות הדרוזית בישראל", **מג'לת אלדראסאת אלפלסטיניה**, גיליון 46-45, ע' 33.

עברית:

בימל, יאיר (2002). **יחסו של הממסד הישראלי לערבים בישראל: מדיניות, עקרונות ופעולות: העשור השני, 1968-1958**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה.

גאנץ, אסעד ואוסצקי - לור, שרה (1999). **הצבעת הערבים בבחירות לכנסת החמש עשרה**. גבעת חביבה.

גיבארין, חסן (2001). "ישראליות יחצופה פני עתיד- של הערבים לפי זמן יהודי-ציוני, במרחב בלי זמן פלסטיני", **משפט וממשל**, כרך 1, עמ' 53.

גימאל, אמל (2002). הימנעות כהשתתפות: על תענועי הפוליטיקה הערבית בישראל. בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2001**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 57-100.

לדאל, מרואן, עורך, (2003). **אוקטובר 2000 - משפט ופוליטיקה בפני ועדת אור**. עדאלה - המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2003). **הדוח הסטטיסטי השנתי לישראל מס' 53**.

ועדת החקירה הממלכתית לברור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000 - **דין וחשבון** (ספטמבר 2003).

חריס, רון (2001). "דמוקרטיה יהודית ופוליטיקה ערבית: תנועת אל-ארד בבית-המשפט העליון", **פלילים**, כרך 1. עמ' 107-155.

לוסטיק, איאן (1985). **הערבים במדינה היהודית**. מפרס: ירושלים.

נויברג, בנימין (1998). **המיעוט הערבי: ניכור והשתלבות**. האוניברסיטה הפתוחה.

סולטאני, נימר (2003). **אזרחים ללא אזרחות. דו"ח המעקב הפוליטי השנתי הראשון של מדה: ישראל והמיעוט הפלסטיני 2000-2002**. חיפה: מדה- המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

סולטאני, נימר וסבאעי-חירי, אריגי (2003). **ההתנגדות להגמוניה: משפטו של עזמי בשארה**. חיפה: מדה- המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

סעאבנה עמיד, נדים רוחאנא, סלימאן מחאמיד (2003). "המלחמה בעיראק והיחסים בין ישראל לפלסטינים". **סדרת סקרי דעת הקהל של פלסטינים בישראל**, 1, חיפה: מדה- המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי.

קופמן אילנה, ורחל ישראלי (1996). "מכולם יוצא אחד: ההצבעה של הערבים בישראל בבחירות 1996", באשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 107-148.

רוזנברג, רינה (2002). "על הקרימינלוציה הקולקטיבית של מפגניים פוליטיים", **מחברות עדאלה**, 3 (חוק ואלימות), עמ' 8.

רוזנפלד, הנרי (1963). **הם היו פלאחים**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

רוזנפלד, הנרי (1979). "המצב המעמדי של המיעוט הלאומי הערבי בישראל", **מחברות למחקר ולביקורת**, מס' 3, חיפה.

רינאוי, ח'ליל (2003). **החברה הערבית בישראל: סדר יום אמביוולנטי**. המכללה למינהל.

רכס, אלי (1968). **בין קומוניזם ללאומיות ערבית: רק"ח והמיעוט הערבי בישראל 1965-1973** (עבודת דוקטור), אוניברסיטת תל-אביב.

אנגלית:

Bell, Daniel (1999). **The Coming of Postindustrial Society: A Venture in Social Forecasting**. New York: Basic Books.

Ben-Eliezer, Uri (1993). "The Meaning of Political Participation in a Nonliberal Democracy: The Israeli Experience", **Comparative Politics**, Vol. 25, Issue 4, pp. 397-412.

Dalton, Russell (1998). **Citizen Politics: Public Opinion and Political**

Parties in Advanced Western Democracies. 2nd Ed., New Jersey: Chatham House,

Ghanem, As'ad (2001). **The Palestinian-Arab Minority in Israel, 1948-2000: A Political Study.** New York: State University of New York.

Ghanem, As'ad & Nadim Rouhana (2001). "Citizenship and the Parliamentary Politics of Minorities in Ethnic States: the Palestinian Citizens of Israel", **Nationalism & Ethnic Politics** 7(4), pp. 66-86.

Ingelhart, Ronald (1997). **Modernization and Postmodernization.** New Jersey: Princeton University Press.

Jackman, Robert (1987). "Political Institutions and Vote Turnout in Industrialized Democracies", **American Political Science Review**, vol. 81, pp. 405-423.

Lustick, Ian (1980). **Arabs in the Jewish State: Israel's Control of a National Minority.** Austin, Texas: University of Texas Press.

Powell, G. Bingham, Jr. (1986). "American Turnout in Comparative Perspective", **American Political Science Review**, vol. 80, pp. 17-43.

Putnam, Robert (1995). **Making Democracy Work.** New Jersey: Princeton University Press.

Putnam, Robert (2000). **Bowling Alone.** New York: Simon & Schuster.

Rosenhak, Zeev (1998). "New Developments in the Sociology of the Palestinian Citizens of Israel: An Analytical Review", **Ethnic and Racial Studies**, vol. 21, pp. 558-578.

Rosenstone, Steven & John Mark Hansen (1993). **Mobilization, Participation and Democracy in America.** New York: Macmillan.

Rouhana, Nadim (1986). "Collective identity and Arab Voting Patterns" pp. 121-149 in **Elections in Israel, 1984** . A. Arian & N. Shamir (ed). New Brunswick, N.J.: Transaction.

Rouhana, Nadim (1989). "The political transformation of the Palestinians in Israel: From acquiescence to challenge", **Journal of Palestine Studies**, 18(3), pp. 38-59.

Rouhana, Nadim (1997). **Palestinian citizens in an ethnic Jewish state: Identities in conflict**. New Haven and London: Yale University Press.

Rouhana, Nadim & As'ad Ghanem. (1998). "The Crisis of Minorities in Ethnic States: The Case of Palestinian Citizens in Israel". **International Journal of Middle East Studies**, 30, pp. 321-346.

Rouhana, Nadim & Nimer Sultany (2003). "Redrawing the Boundaries of Citizenship: Israel's New Hegemony", **Journal of Palestine Studies**, 33 (1), pp. 5-22.

Sa'di, Ahmad H. (1997). "Modernization as an Explanatory Discourse of Zionist-Palestinian Relations", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Vol. 24, No. 1, pp. 25-48.

Smooha, Sammy & As'ad Ghanem (1998). **Ethnic, Religious and Political Islam Among the Arabs in Israel**. University of Haifa.

Sultany, Nimer (2003). **Citizens Without Citizenship- Mada's First Annual Political Monitoring Report: Israel and the Palestinian Minority 2000-2002**. Haifa: Mada- The Arab Center for Applied Social Research.

The Arab Association for Human Rights. **Conditions of Citizenship and Restricted Political Participation** (October 2002).

The Arab Association for Human Rights. **Silencing Dissent - A Report on the Violation of Political Rights of the Arab Parties in Israel** (October 2002).

Yiftachel, Oren (2002). "The Shrinking Space of Citizenship, Ethnocratic Politics in Israel", **Middle East Report** 223 (Available at www.merip.org).

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט

ה צ ב ע ה
א ל ל א
א ל ל ק ו ל
ט א ח א ט